
LLUÍS B. POLANCO ROIG

**ELS RUDIMENTA GRAMMATICES
DE NICCOLÒ PEROTTI,
INSPIRADORS DEL *LIBER*
ELEGANTIARUM
DE JOAN ESTEVE**

ossiblement, un dels aspectes menys atesos en els estudis dedicats a l'evolució de l'*humanisme*, i en general de tot el Renaixement, a les terres de llengua catalana ha estat justament el seu vessant 'filològic', i més en concret el 'gramatical'. En efecte, la recepció i assimilació dels nous models literaris o filosòfics, tant clàssics com coetanis –fonamentalment italians–, ha rebut una atenció que no s'ha dedicat paral·lelament al nucli dur dels *studia humanitatis*: la innovació –o adaptació– i divulgació dels coneixements i les habilitats en gramàtica i retòrica llatines, d'altra banda fonament i inspiració de tot el projecte humanístic.

Per a alguns aquesta afirmació pot significar que encara no hi ha hagut una aproximació seriosa, i menys encara completa, a l'*humanisme*, en el seu sentit propi, en les terres de llengua catalana. No és, tanmateix, la primera vegada que aquesta reflexió es fa, ni la primera que s'insinuen les raons que han determinat aquesta mancança, o que es proposen alternatives per combatre-la. Lola Badia, en la seua magnífica revisió de les interpretacions que l'*humanisme* local ha suscitat,¹ ja fa veure com tota una tendència historiogràfica, mitificadora d'un pretesament primerenc *humanisme català*, ha tendit a considerar com a *humanisme*, sense gaire precisió, qualsevol mostra de sensibilitat per determinats autors clàssics i italians de moda. I com aquesta actitud pot relacionar-se amb el descuit de la realitat concreta dels *studia humanitatis* a casa nostra. De fet, dotar d'una importància substantiva aquestes estrictes *humanitats lla-*

(1) Badia, L. (1983).

tines hauria implicat retardar notablement l'aparició, i limitar l'abast, del suposadament precoç *humanisme* català, ja que: «Si el que interessa és estudiar els professionals de la filologia dels segles XIV i XV, resulta que no podem començar més enllà del regnat del Magnànim, perquè, senzillament, no n'hi hagué cap abans. Els humanistes (en el sentit de filòlegs o aspirants a filòleg) catalans es van expressar només en llatí (com els seus col·legues italians, d'altra banda, i van ser bibliòfils, erudits, autors d'epistolaris retòrics i de tractats històrics en llatí, es van preocupar per la renovació de la gramàtica i de la retòrica llatines...)».² L'autora no deixa de constatar, així mateix, les conseqüències que l'estudi de l'*humanisme* ha hagut de patir, a causa d'altres *dèficits* de tota mena: «Aquí el drama més gros, al meu entendre, és que els "humanistes" pròpiament dits, els filòlegs, no van ser ni exemplars com a patriotes (vegeu Margarit), ni massa sòlids intel·lectualment i moralment (vegeu Carbonell). L'estudi dels "humanistes" catalans, en l'accepció que acabo d'exposar i que és la que generalment accepta la crítica internacional, deixa de ser una dedicació lluminosa i enardida a la manera orsiana per transformar-se en una feina d'erudició fatigosa i desagradada».³ Una 'feina d'erudició fatigosa i desagradada' que, a més a més, no cau exactament dins les temàtiques que la compartimentació *lingüística* de les disciplines acadèmiques, i la formació habitual consegüent, permet de situar fàcilment com a centre d'atracció de l'anomenada *filologia catalana*,⁴ tot i que aquesta no pot prescindir-ne sense cavalcar sobre el buit. L'altre drama és que estem parlant d'unes èpoques, i especialment d'un fenomen, que no són abordables des de les fragmentacions acadèmiques –ni mentals– recents.⁵

En realitat, fa ja temps que la rigorosa visió de J. Rubió i Balaguer remarcava que «no hem d'oblidar, ja en aquesta època [el segle XV], el veritable *humanisme*, que es manifesta en llengua llatina [...]. L'*humanisme* començà a Catalunya per obra d'uns conreadors del llatí, i acabà a València amb uns noms que es feren gloriosos en la seva dedicació pràcticament exclusiva a la llengua llatina».⁶ Situats així com a eix del moviment, l'*humanisme* llatí i els *studia humanitatis* exigeixen una atenció particular i especialitzada, fins llavors no tinguda en compte com calia. És per això que Rubió reclamava un coneixement molt més aprofundit de fenòmens com l'organització de l'ensenyament⁷ o proposava «d'instar amb urgència l'estudi i publicació d'un índex analític dels tractats gramaticals i retòrics sobre el llatí escrits o publicats a Aragó, Catalunya, València i Mallorca, fins al 1600. [...] Allò que ens cal és un estudi del contingut, fonts, originalitat i propòsit d'aquells tractats».⁸

D'aleshores ençà, s'han produït diverses i enriquidores aportacions. No es pot deixar d'al·ludir als primerencs i variats estudis de J. Mª Casas Homs⁹ sobre l'ambient gramatical medieval i renaixentista. Posteriorment, Joan Solà ha demostrat, una vegada més, la importància del coneixement del sistema escolar¹⁰ i n'ha estudiat alguns dels manuals llatins més coneguts¹¹ en relació amb la presència del català. A.-J. Soberanas s'ha centrat en alguns aspectes importants de l'ensenyament humanístic¹² i amb

(2) Badia, L. (1983:61). Alguns autors s'han preocupat particularment d'il·lustrar-nos amb mostres concretes la diferència entre els simples *dilettanti* de les acaballes del XIV i els humanistes dignes de tal nom. Vegeu, per exemple, els clarificadors comentaris de Francisco Rico (1982 i 1984).

(3) Badia, L. (1983:62).

(4) Cal dir que, de l'altra banda, les *filologies clàssiques* tradicionalment, i més per aquestes terres, han preferit concentrar la seua atenció en l'antiguitat estricta. La llatinitat medieval i renaixent són encara assignatures pendents, que s'hi senten un poc com a adventícies. Em consta, però, que aquests plantejaments estan canviant, com ho demostra, entre altres fets, el curs *Los humanistas valencianos y sus relaciones con Europa: de J.L. Vives a Gregorio Mayans*, organitzat el març de 1993 pel Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de València.

(5) Com ja advertia a M. de Riquer, el 1934, J. Rubió i Balaguer (1934 (1990:362)): «Sempre que tractem de valorar fets literaris nostres, hem d'evitar d'estudiar-los tancant-los dins el cercle de la producció escrita únicament en català. A l'Edat Mitjana, per tal com totes les literatures romàniques són literatures incompletes que han d'ésser compreses en funció de la literatura llatina medieval. En els dies del Renaixement, quan es renovaren les literatures vulgars sota el signe del llatí, amb més motiu encara».

(6) Rubió i Balaguer, J. (1964 (1990:43)). No pretenem, però, insinuar que es limita a aquesta feina erudita tota l'aportació de l'*humanisme*. Francisco Rico (1993:42-44) sintetitza de forma eloqüent el lligam entre l'aparentment reduït, i tècnic,

abast d'aquestes activitats i les seues engrescadores, i sovint desitjades, implicacions: «¿Cómo se enlaza el sueño grandioso de toda una civilización con un pormenor de sintaxis, con la ortografía de un diptongo, con una errata salvada? Es obvio que ni las *Elegantiae*, ni las clases de Guarino, ni las múltiples *emendationes in Livium* contenían recetas para ir más allá de cada una de las cuestiones que específicamente trataban. En la raíz de esos libros y esos trabajos, no obstante, sí había una actitud que invitaba a franquear las fronteras de la lengua y la literatura e invadir territorios aun más vastos. [...] Incluso una menuda operación de crítica textual supone cobrar conciencia del fluir de la historia. En esa dirección va sin duda el logro máximo de los *studia humanitatis*. [...] haber descubierto que nuestra dimensión es la historia, que el hombre vive en la historia, o sea en la variación, en la diversidad de entornos y experiencias, en el relativismo. Pero, por ahí, también en la esperanza [...]: implica que es posible cambiar la vida, que la restitución de la cultura antigua abre perspectivas nuevas, que el mundo puede corregirse como se corrige un texto o un estilo...»

(7) «Me maravilla lo poco que sabemos de estas cosas, indispensables para valorizar en su conjunto la cultura de una época» (Rubió i Balaguer, J. 1955 (1990: 177)). Ell mateix ja havia dedicat un primerenc article als textos gramaticals medievals (Rubió i Balaguer, J. 1926).

(8) Rubió i Balaguer, J. (1973(1990:219)).

(9) Casas Homs J. M^e (1950, 1952, 1954, 1955, 1964, 1971, 1972, 1973).

(10) Solà, J. (1979).

G. Colon ha resseguit la fortuna de la lexicografia llatina i bilingüe.¹³ D'altra banda, Francisco Rico s'ha preocupat d'esbrinar l'abast real de la introducció de l'*humanisme* renovador a la península.¹⁴ Mereixen un esment especial les rigoroses contribucions recents de Mariàngela Vilallonga sobre els humanistes del xv.¹⁵ Cal dir que, tanmateix, no s'han pogut omplir totalment molts dels buits en el coneixement del estudis llatins de l'edat mitjana i el primer Renaixement a les terres catalanoparlants –sobretot en relació amb el context europeu–, i encara resulta difícil d'oferir-ne visions de conjunt amb un mínim de consistència.¹⁶

El *Liber elegantiarum* (Venècia, 1489), del notari valencià Joan Esteve, és un dels productes més significatius d'aqueix primer *humanisme*, en sentit estricte, que, en paraules de Rubió i Balaguer, comença a fructificar després del regnat del Magnànim.¹⁷ Es tracta d'un vocabulari-frasari català-llatí, d'una extensió considerable i on, a banda d'altres particularitats, un dels trets que més ha cridat l'atenció és potser la destacada presència del vulgar, encapçalant sempre les entrades catalano-llatines. De fet, en la lexicografia peninsular, és l'any següent, el 1490, amb el *Vocabulario en latín y en romance* d'Alfonso (o Alonso) de Palencia, quan podem trobar per primera vegada una presència sistemàtica del vulgar, però encara sense encapçalar els lemes, sinó com a traducció dels termes llatins. Poc després, el 1492 apareix, amb una estructura semblant, el *Lexicon ex sermone Latino in Hispaniensem* d'Elio Antonio de Nebrija, i no és fins el 1495 que el romanç castellà encapçala les entrades lexicogràfiques, amb el *Vocabulario*¹⁸ castellà-llatí, del mateix Nebrija. En el domini francès, tot i els relativament nombrosos i ben coneguts vocabularis bilingües i plurilingües medievals i renaixentistes,¹⁹ no trobem el francès com a llengua de partida fins al 1552, en un petit *Dictionaire en François et Flameng ou bas allemand*. A Itàlia, els primers vocabularis amb preeminència del vulgar daten igualment de la segona meitat del segle xv.²⁰

La forta presència del *vulgar*, i amb una disposició propera a la lexicogràfica, ha induït a concentrar l'atenció sobre la part catalana del *Liber*. Així, F. de B. Moll ha fet interessants comentaris sobre el lèxic,²¹ i sobre grafies, fonètica i morfologia.²² G. Colon²³ i A.-J. Soberanas²⁴ han comentat també diversos aspectes del lèxic. Tots coincideixen a destacar l'originalitat d'alguns elements lèxics i a confirmar el *sabor* valencià del llenguatge del *Liber*.²⁵

Cal dir, però, que no són les informacions sobre la llengua catalana les que ajuden a entendre en profunditat la funció projectada i el sentit últim del *Liber* i de les seues característiques més destacables. Malgrat el seu valor com a *document* per al coneixement de la llengua al País Valencià, i fins i tot com a obra amb un determinat grau de voluntat estrictament lexicogràfica, allò ben cert és que el *Liber* no és –ni pretén ser-ho– una obra lexicogràfica *del català*.

El fet és que, com resulta bastant evident i va constatar amb claredat, ja el 1960, F. de B. Moll,²⁶ el *Liber* té com a finalitat exclusiva l'ensenyament *del llatí*. D'aquesta finalitat pedagògica, o més precisament escolar, i dirigida al llatí, en deixa constàn-

cia el mateix autor en el prefaci dedicat al seu amic, el metge valencià Ferrer Torrella:

Quos [auctores] inter legendum, non nulla ymo plurima conspiciebam sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas, presertim in his que in ludis gramatice in didascalorum discipulorumque ore tractantur, dicantur Latine.[a l v^o]

Tot això explica que hom haja destacat la 'preponderància' d'aquesta llengua al llarg de tota l'obra, demostrada repetidament: en el fet freqüent que és en llatí que es donen nombrosos sinònims o equivalències d'un sol mot o expressió en català; en el fet que siga en la part referida al llatí, i en aquesta llengua, on s'ofereixen totes les variades precisions gràfiques, morfològiques, sintàctiques o semàntiques que conté l'obra; en el fet que de vegades, inclús, siga el llatí, i no el català, el que encapçala les entrades; en el fet que siga des del llatí com a llengua de partida que es tradueix al català en la majoria de les entrades, com denoten la sintaxi i el lèxic de la part catalana, llatinitzants o més deficients.

En realitat, no podia sobtar gens aquesta focalització en la llengua per antonomàsia, en un llibre que, a finals del segle xv, manlleua el títol del famós *Elegantiarum linguae Latinae libri sex*²⁷ de Lorenzo Valla (1407-1457), estendard de la llatinitat renovellada. Molt més estrany sembla suposar, a les nostres terres, una ressonància del debat sobre el vulgar que els italians mantenien des del 1435, com a mínim, i que ja havia menat Leon Battista Alberti (1404-1472) a redactar una *grammatichetta*²⁸ del vulgar toscà. Per tot el que hem pogut comprovar, el nostre *Liber* es manté ben lluny d'aquestes preocupacions, dins l'àmbit d'un *humanisme llatí* ortodox, i amb unes intencions no gaire diferents de les que aconsellaren un tal Nebrija a publicar (Salamanca, 1486)²⁹ una edició amb traducció al vulgar de les seues *Introductiones*. No té gaire sentit, per tant, sorprendre's que «falten en el *Liber Elegantiarum* por lo menos el 50 por ciento de las voces catalanas más usuales de aquel tiempo». ³⁰ Caldria preguntar-se quina utilitat podien tenir, per a un usuari del llatí, i en la majoria d'ocasions en què havia d'emprar aquesta llengua, gran part d'aqueix 50% de mots que suposadament falten.

Aquesta finalitat pedagògica del *Liber*, amb precedents i implicacions encara no estudiats a fons, queda, però, previsiblement entrebancada, com ha estat repetidament comentat, per diverses *deficiències*. D'una banda, per les innombrables errades tipogràfiques, sintàctiques i d'altra mena, en principi involuntàries.³¹ D'una altra banda, per una sèrie de característiques que no s'ajusten a allò que podríem esperar d'una obra amb pretensions *lexicogràfiques*. En primer lloc, una ordenació alfabètica bastant irregular,³² complicada amb les vacil·lacions ortogràfiques, tant en llatí com en català, pròpies de l'època. En segon lloc, el fet que gran part de les entrades del 'vocabulari' són en realitat frases –si no fragments narratius sencers–, amb la dificultat consegüent

(11) Solà, J. (1989a, 1989b, 1991).

(12) Soberanas, A.-J. (1977, 1978, 1981, 1983).

(13) Soberanas, A.-J./Colon, G. (1984) i Colon, G./Soberanas, A.-J. (1979, 1986). Vegeu així mateix Colon G. (1983, 1987, 1988).

(14) Rico, F. (1978, 1979, 1981, 1983, 1984, 1993).

(15) Vilallonga, M. (1987, 1993). Vegeu també Pau, J. (1986).

(16) Són perfectament traslladables al català les apreciacions de W. Keith Percival (1975:232) en el sentit que, a banda de la impossibilitat encara de perioditzacions generals, «a much more serious problem affects the study of Renaissance linguistics, namely our relative ignorance of the primary source material. An enormous amount of grammatical literature is known to have been produced between 1350 and 1600, but so far very little of this literature has been examined by historians of linguistics, and very few grammatical works have been critically edited».

(17) Rubió i Balaguer, J. (1934 (1990:357)): «És en el regnat de Joan II i de Ferran el Catòlic quan podríem parlar d'humanistes en la història de la cultura catalana, sense incórrer en exageració».

(18) Vegeu Nebrija E.A. (1951, 1981).

(19) Com el *Dictionarius llatí-francés de Le Ver* (1420-1440), o els repertoris plurilingües del xvi com els *Introductio... sive vocabularius quatuor linguarum* (1510), el *Vocabularium llatí-francés-alemany* de 1514, o els famosos *Calepinus* (amb el francès a partir de 1545).

(20) El *Vocabulista* de Luigi Pulci (1432-1484) (Vegeu Oli-

vieri, O. 1942:87-92) o el vocabulari italià-llatí (circa 1470-1475) de Nicodemo Tranchedino (Vegeu Pfister 1990:1845), encara inèdit. El primer vocabulari imprès, i sensiblement elaborat, sembla ser el de Nicola Vailla, datat del 1500 (Rossebastiano Bart, A. 1986:134).

(21) Moll, F. de B. (1960, 1977, 1982).

(22) Moll, F. de B. (1980, 1982).

(23) Colon, G. 1988).

(24) Colon/Soberanas (1986:48-50).

(25) Cf. Moll, F. de B. (1960 (1982:259), 1977 (1982:286), 1980). «Sens dubte, l'interès primordial del *Liber elegantiarum* rau en el fet que el corpus en romanç recollit pertany tot a la modalitat valenciana» (Colon/Soberanas 1986:48).

(26) «El *Liber Elegantiarum* no va destinado a enseñar el catalán, sino el latín» (Moll, F. de B. 1960 (1986:253)).

(27) Aparegut devers 1444.

(28) *Grammatica o Regole della lingua toscana*, devers 1437-1441 (Nadal J. M. 1992:77-99), anterior, doncs, a la de Nebrija (Rico, F. 1981:13), però molt per darrere d'aquesta.

(29) Cf. Ridruejo, E. (1979:59-60). L'opció d'Esteve –i la de Nebrija– s'expliquen perfectament si fem cas de les freqüents queixes que denuncien el deficient domini del llatí per part dels hispànics. Rubió i Balaguer (1973 (1990:217-218)) recorda diversos i eloqüents testimonis d'aquesta tara, que considera «una constant en el nivell de la cultura hispànica». El nostre Esteve sembla ser ben conscient d'aquesta mala fama, ja que és per això que ordena les seues notes:

Que, nisi opinio me fallit, aliquid adiumentum erunt allatura illis qui insulsa barba-

de trobar-hi el mot concret o expressió desitjats, en principi en català i, per tant, en l'equivalència llatina. En tercer lloc, el fet que, en moltes ocasions, el mot que encapçala l'entrada és un mot gramatical irrellevant –repetit de vegades fins a l'extenuació³³– i gens indicatiu dels mots nous o més originals que apareixen dins l'entrada. Finalment, cal destacar un fet, no gaire comentat, i que considerem de summa importància: la gran diversitat estructural de la part llatina –això que potser abusivament podríem anomenar la microestructura– de les entrades, independentment del text català que les encapçala. Així –i sense voler ser exhaustius–, trobem mots o frases catalans traduïts simplement amb un sol mot o frase equivalent. Altres, per una sèrie més o menys llarga d'equivalències, sinònimes en grau divers.³⁴ Altres entrades incorporen a la traducció llatina comentaris, d'extensió i contingut variables, que precisen la grafia, el règim o el significat de mots o d'expressions, sovint amb el suport de cites d'escriptors llatins, sobretot clàssics.

Totes les característiques comentades, que han estat repetidament interpretades com a deficiències o com a resultat mecànic d'unes fonts massa heterogènies –com les assenyalades per F. de B. Moll³⁵ o J. Gulsoy³⁶ arbitràriament utilitzades, al nostre parer mereixen explicacions més satisfactòries, que assagen de comprendre la funció i el lloc del *Liber* en un context, justament el de l'*humanisme*, poc tingut en compte. Els retrets esmentats, si bé poden suggerir una escassa utilitat pràctica del *Liber*, insinuada per Colon/Soberanas,³⁷ no deixen d'impugnar l'enquadrament d'aquesta obra dins una tradició simplement lexicogràfica, i menys encara referida exclusivament a la llengua catalana.

És evident, de tota manera, que, per a qualsevol avanç en el coneixement del *Liber* resulta imprescindible disposar d'una edició crítica,³⁸ amb la finalitat de poder trobar anotades les nombrosíssimes errades que s'han escolat en l'incunable,³⁹ i que en dificulden notablement la comprensió (en especial del llatí) i l'aprofitament lexicogràfic.⁴⁰ Alhora, hom ha reclamat l'ordenació de tots els mots interns de les frases en índexs que els fessen directament accessibles.⁴¹

És aquesta la tasca que, després d'alguns anys de feina, tenim enllestida i que donarem a conèixer pròximament.⁴² L'edició, convenientment anotada, ha suposat la comparació de tots els exemplars existents, la fixació del text i la introducció en ordinador i tractament informatitzat d'aquest.⁴³ Aquest procés ha permès, d'una banda, una exhaustiva correcció, i de l'altra l'obtenció de diversos llistats, fonamentalment dels índexs generals de mots catalans i de mots llatins. En els fulls que segueixen només pretenem d'oferir una petita mostra dels resultats i una aplicació de la utilitat que pot aportar aquesta edició crítica i els seus índexs.⁴⁴

En el procés de fixació i anotació del text de *Liber elegantiarum*, ens hem hagut d'enfrontar amb in comptables errades de tota mena, de les quals donen testimoni milers de notes. Una, si més no, d'aquestes errades la podem trobar a l'entrada 6817:⁴⁵

6817 Meréxer.

1 Merere et mereri. Et inde meritorius (-a, -um), res que pro labore aut dignitate sua aliquid promeretur. Et venit a mereor. Ex hinc meretricis dicte que pro suo labore aliquid merentur. Et ob id legimus meritoriam tabernam diversorum atque hospitium mercenarium, ubicunque introire licet danti mercedem. 2 Promereri. 3 Commereri. 4 Obmereri; vide Sapontinum.⁴⁶

A part de certs mots llatins realment inusuals, com ara *obmereri*,⁴⁷ resulta evidentment estrany el mot *Sapontinum*, en aquest cas absolutament desconegut. La clau per al seu desxiframent havíem de trobar-la, tanmateix, arran d'una recerca ben distinta. El *Liber*, a l'entrada 7297, diu:

7297 Monte Barbaro, en lo realme.
1 Mons Gaurus.

L'anomenat *Monte Barbaro* és, en efecte, el nom actual –almenys des del segle xv, segons veiem– del *Mons Gaurus*, ben conegut i situat, segons totes les fonts, a la Campània, a l'est de Cumes.⁴⁸ Ja Ciceró l'esmenta, en *De lege agraria*, 2, 36. Plini, en la *Naturalis historia*, 3, 60, en dona un adjectiu derivat, *Gauranus*. El cas és que aquesta recerca ens va posar en contacte amb altres possibles termes topogràfics, d'altra banda bastant freqüents al *Liber*. És així com vam anar a raure devora un curiós volum del Boccaccio, el *De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus...liber* (Venècia, Vindelinus de Spira, 1 de gener de 1473),⁴⁹ testimoni precoç de la fecunda tafaneria de l'*humanisme*, que abasta, i no de forma secundària, també la geografia.⁵⁰ L'autor de la *Genealogia deorum gentilium* ens parla ací d'un

Garganus Apuliae mons est sinistrorum ab Apoenino in Adriaticum veniens mare: cuius in radicibus si Pontum [*sic!*] civitas olim a Diomedes montis victore condita [...]⁵¹

Malgrat el lapsus de la grafia *si Pontum*,⁵² s'hi pot reconèixer el nom vertader d'aquesta antiga *civitas* de la Pulla: *Sipontum*, que el Boccaccio, com cal, situa als peus del mont Gargano,⁵³ destruïda per un terratrèmol el 1223 i reconstruïda una mica més lluny amb el nom de *Manfredonia*. Per tant, el *Sapontinum* de l'entrada 6817 pot ser entès perfectament com un lapsus en comptes d'un *Sipontinum* referit a aquesta ciutat, ja esmentada per Ciceró.

Sipontinus, en efecte, fou el títol honorífic que va rebre sovint l'arquebisbe de Manfredonia i distingit humanista Niccolò Perotti, a qui l'autor del *Liber* al·ludeix, sens dubte, amb l'enigmàtic '*vide Sapontinum*'. El mateix Esteve, d'una forma indirecta, gairebé en codi, com en altres casos,⁵⁴ deixa caure, en un altre moment, una nova pista sobre el seu inspirador

raque oratione loquuntur, ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum inscios esse putent. [a] v^o

Certament, no és la primera vegada que hom constata l'escassa brillantor de la llatinitat –que és tant com dir la cultura– local. Vegeu també Rico, F. (1978 i 1981).

(30) Moll, F. de B. (1960 (1982:255)), argument repetit per Colón/Soberanas (1986:46). Tot i això, les dades amb què fonamenta Moll la seua afirmació s'han de revisar, com sospiten Colón/Soberanas, ja que, a partir dels nostres índexs (cf. infra), hem comprovat com molts termes no trobats per Moll en l'ordre alfabètic previsible es troben en realitat dins les frases: *bacinet*, *banda*, *barret*, *bast*, *basta*, *baina*.

(31) Molt probablement com a conseqüència de la seua publicació a Venècia, i en condicions poc favorables, com tindrà ocasió d'il·lustrar pròximament.

(32) Aquest fet no hauria d'haver suposat un greu desavantatge, almenys en termes relatius, ja que és compartit per molts diccionaris medievals. Vegeu Miethaner-Vent, K. (1986) i Rossebastiano Bart, A. (1986: 130-132).

(33) Així, el pronom personal *yo*, batent tots els rècords, encapçala 612 entrades de les 12158 del *Liber*. Les formes *quel* *què*, al seu torn, unes 157, etc..

(34) També ací la desproporció és evident, entre les nombroses entrades amb una sola equivalència llatina, i les 72 frases contingudes sota l'epígraf *Prechs* (entrada 8971).

(35) Moll, F. de B. (1959, 1960, 1977, 1980, 1982).

(36) Gulsoy, J. (1964:113-118).

(37) Com quan diuen que «l'aprenent de llatí d'ales-

hores es degué veure massa sovint decebut, si és veritat que algun altre que l'autor ha utilitzat el *Liber elegantiarum* amb un afany pràctic: el fet, tan poc comú, que encara restin força exemplars d'un llibre escolar com volia ésser aquest, ens confirma aquella sospita» (Colon/Soberanas 1986:46). Malgrat aquests dubtes, Rubió i Balaguer (1973 (1990:212)) deixa entreveure que el retard en la publicació a València, el 1533 i en castellà, del *Vocabularium* de Nebrija és possiblement degut a l'àmplia utilització de la nostra obra. No hi ha realment cap notícia que ens avale aquesta suposició.

(38) Així, F. de B. Moll (1977:306): «Convindria fer una edició facsímil del *Liber Elegantiarum*, molt abundant de notes en què es fessin notar les nombroses errades de transcripció, les fallides de mètode i les característiques tècniques del llibre». J. Gulsoy, ja n'anuncia una edició crítica que no ha vist la llum (1964:115). Colon i Soberanas (1986:50) s'expressen en el mateix sentit: «És urgent de preparar una edició anastàtica del *Liber elegantiarum*. Aquesta futura edició hauria d'anar acompanyada d'una extensa anotació, on fossin indicades les fonts clàssiques i italianes del Renaixement on Esteve trobà els textos llatins. [...] En aquesta futura i difícil tasca, un dels inconvenients més greus als quals hauria de fer front l'editor seria, en les notes, esmenar les múltiples errades tipogràfiques i indicar la recta separació de les paraules».

(39) Molt probablement com a conseqüència de la seua publicació a Venècia, i en condicions poc favorables, com tindrà ocasió d'il·lustrar pròximament.

(40) Existeixen dues edicions facsímils, però que no reso-

12012 Yo he rebud una tua letra.

1 Accepi tuas litteras. 2 Accepi abs te litteras. 3 Reddite mihi fuerunt abs te littere. 4 Reddidit mihi peregrinus litteras tuas. 5 Accepi quas ad me Helio Perotto dedisti litteras. 6 Accepi epistolam quam ad me scripsisti. 7 E Tusculano reddita est mihi epistola tua. 8 Attulit mihi Franciscus epistolam tuam.

Helio Perotti, de fet, és, a banda d'un possible familiar del famós Niccolò, el nom que aquest emprà sovint per exemplificar els preceptes de la seua obra més significativa, els *Rudimenta grammatices*.⁵⁵ I no pot sorprendre'ns aquesta remissió del *Liber* a l'obra del notable gramàtic italià –tot i que Esteve no és gens procliu a declarar les seues innombrables fonts–: el deute al sipontí és més que considerable, com veurem, i allò realment xocant és que fins ara ningú no haja ni tan sols insinuat aquestes influències.

Tot fa pensar que la persona i l'obra de Niccolò Perotti (1429-1480) han rebut entre nosaltres una escassa atenció,⁵⁷ i això a pesar de la seua importància dins l'evolució de l'*humanisme* en general i en especial a casa nostra. Nascut a Sassoferrato,⁵⁸ a la regió de les Marques, es va formar amb els mestres humanistes Vittorino da Feltrè i Guarino da Verona, renovadors destacats dels *studia humanitatis*. En la *Casa Giocosa*, l'establiment educatiu que el primer sostenia a Màntua, va coincidir amb el també estudiant Lorenzo Valla, amb els fills de Guarino Guarini i de Francesco Filelfo,⁵⁹ i amb els col·laboradors de Vittorino, Teodor Gaza i Jordi de Trebisonda, que expliquen el seu domini del grec. Ja el 1455 fou nomenat secretari apostòlic, i el 1458 arquebisbe de Manfredonia (*Sipontum*). A banda, fou governador papal de Viterbo, Spoleto i Perugia, i emissari diplomàtic en repetides ocasions. A Bolonya, actuant com a secretari del cardenal Bessarió, el 1453, elabora la seua *Metrica*, el primer tractat modern de prosòdia llatina. Justament entre les seues primeres obres, i les més influents, hi ha els *Rudimenta grammatices* 'inspiradors' de Joan Esteve. El 1473 imprimeix a Roma una recensió de Plini el vell. Traduí del grec, entre altres, Polibi (1454) i Epictet. Deixà sense publicar la seua magna *Cornucopiae sive Latinae linguae commentariorum opus*,⁶⁰ amb edicions comentades de Marcial i Plini, Varró, Sext Pompeu i Noni Marcel.⁶¹

Però l'obra que va fer famós Perotti fou els *Rudimenta grammatices*, acabada el 1468, impresa el 1473, reconeguda per tots com una fita en l'evolució dels estudis de llatinitat, amb un notable èxit en la seua època i apreciada encara per Erasme, el qual la considera «el manual més complet que existeix en aquests moments».⁶² És la primera gramàtica humanística completa, que inclou tres parts: a) definicions de les parts de la oració; b) la morfologia elemental, amb els paradigmes verbals i nominals i, la part central de tractat, una acurada sintaxi verbal; c) un tractat d'estil epistolar –considerat una innovació dins un manual de gramàtica– anomenat 'De componendis epistolis'. Del que diem es dedueix que, a diferència de les *Elegantiae* de Valla

–inspiradores de la solució adoptada al *Liber d'Esteve*–, en els *Rudimenta* de Perotti no se segueix un ordre alfabètic, dins el qual, sota l'encapçalament d'un mot o grup de mots,⁶³ es tracten les més diverses qüestions gramaticals. Perotti, en canvi, manté l'estructura sistemàtica típica d'una gramàtica, incorporant alhora una tècnica catequètica pregunta-resposta tot al llarg del seu manual. Així, comença demanant l'alfabet ('Da litteras: a, b,...'),⁶⁴ l'avemaria ('Da salutationem beate Virginis: Ave Maria, gratia...'), el pàrenostre ('Da orationem dominicam: Pater noster, qui...'), el credo ('Da symbolum: Credo in...') i continua aclarint els principis pedagògics que l'inspiren ('Quare optima a principio docenda sunt? Quia tenatius haerent quae nudis animis percipiuntur...', etc.) per iniciar poc després, amb el mateix mètode, la descripció de la gramàtica ('Quid est grammaticae? [...] Quot sunt partes grammaticae? [...] Quid est vox?', etc.).

A pesar d'haver estat redactats després de les *Elegantiae* (publicades a mitjan dels anys 1440), els *Rudimenta* no es posicionen obertament enfront de la gramàtica medieval, tal com havia fet amb contundència Valla.⁶⁵ Com ha estat remarcat, l'obra de Perotti, semblantment a les *Regulae grammaticales* (ca. 1418) del seu mestre Guarino da Verona, era «an expurgated version of late mediaeval grammatical theory, not a radical departure from it».⁶⁶ És cert que fa algunes innovacions. Per exemple, disposa en esquemes amb columnes i línies els paradigmes flexius, fet desconegut en les gramàtiques medievals.⁶⁷ Es basa en gramàtics antics, com Donat o Priscia, però també en gramàtiques molt posteriors, com la *Ianua*,⁶⁸ un pseudo-Donat especialment popular a la Itàlia tardomedieval. Empra nombroses citacions dels autors clàssics, com fa Valla, però també inventa exemples artificials, com feien els gramàtics de l'edat mitjana, inclòs Guarino. Vol donar un to més clàssic a les seues frases (com *Pyrrhus amat Penelopem*, enfront del simple *ego amo Petrum* de Guarino), però continua la tradició de col·locar el verb enmig de la frase. En definitiva, la seua obra, tot barrejant tradició i renovació, se situa, amb Guarino, en un segon graó en l'evolució dels models medievals (representats encara a finals del s. XIV per Francesco da Buti) cap a una gramàtica plenament humanística, representada per Lorenzo Valla i pels gramàtics, més pràctics, de la generació posterior, com Giovanni Sulpizio, Pomponio Leto o Antonio Mancinelli.⁶⁹

Un fet destacable, encara que no totalment original, representa la utilització del vulgar en els *Rudimenta* de Perotti. El recurs a l'explicació o paràfrasi en vulgar del terme llatí té antecedents en les obres lexicogràfiques medievals i és ja habitual en les italianes des de mitjan segle XIV.⁷⁰ Entre les obres pròpiament gramaticals, la *Ianua* i les *Regulae*⁷¹ ja incloïen breus glosses, com es pot llegir, per exemple, en el bell exemplar il·luminat d'aquesta obra de Guarino, a la Biblioteca Universitària de València:

len els problemes textuais que hem anat descabdellant. La primera, sense data, realitzada per University Microfilms, Inc., Ann Arbor-Londres; la segona (Esteve, J. 1989), amb estudi preliminar de G. Colon. J. Rubió i Balaguer (1961 (1990:198)) ja ironitzava sobre la relativa inutilitat, per al coneixement globalitzat de la història de la cultura i de l'educació, de les simples edicions facsimilars: «Para su estudio no basta con exhumar de los archivos documentos y reglamentaciones, sino que es necesario acudir a los mismos textos gramaticales, impresos y manuscritos, inventariarlos y establecer su carácter y filiación. [...] La discutida gramática de B. Mates ha sido reproducida en facsímil en Barcelona (tres veces!), aunque sólo con el deseo de proporcionar elementos a la historia de la imprenta».

(41) F. de B. Moll (1977: 306). També Colon/Soberanas (1986:50), els quals afegien: «Potser si hom recorria a ordinadors es podria formar també un índex de mots llatins, el qual fóra realment benvingut».

(42) Constitueix la part essencial de la meua tesi doctoral, dirigida pel Dr. Antoni Ferrando. Per a més precisions sobre tot el que comentaré al respecte, remet a la meua tesi.

(43) Aquesta tasca, portada a terme al Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans de la Universitat de Barcelona, ha comptat amb la direcció del Dr. Joaquim Rafel i Fontanals, i amb l'assessorament i la col·laboració en la part informàtica del Sr. Valentí Ibáñez i de la Sra. Dolores Pulido.

(44) Per a la diversitat dels índexs elaborats automàticament i els comentaris sobre les dades, remet a la meua tesi. Vegeu en Witlin, C.J. (1993) interessants

comentaris sobre els resultats i la utilitat de la introducció en ordinador de les obres de Corella. Només precisarem que, pel que fa al *Liber*, hem obtingut les següents dades globals: un total de 193.649 mots –ocurrències lèxiques– (catalans i llatins), dels quals 72.996 (37,70%) corresponen al català i 120.653 (62,30%) al llatí. Si parlem no de mots, sinó de formes diferenciades –comptant-hi cadascuna de les variacions gràfiques i morfològiques–, n'hi ha 62.210, de les quals 20.612 (33,13%) corresponen al català i 41.598 (66,87%) al llatí. D'una banda es pot concloure l'evident predomini quantitatiu del llatí. De l'altra, i aparentment, també hi ha una major riquesa lèxica d'aquesta llengua, ja que és superior la *ratio* de formes diferents per mots totals. Ara bé, no hem d'oblidar que aquesta superioritat pot estar simplement determinada, si no absolutament sí en bona part, per la varietat de desinències causals de la declinació llatina.

(45) En la nostra edició hem numerat el *Liber* en un total 12.158 entrades, que són les que utilitzem bàsicament per a la referenciació dels mots, a part el *pròleg* inicial i l'*epíleg* amb unes *regulae* finals.

(46) Donem ací una transcripció semblant a la que oferim en la nostra edició. No respectem, però, la cursiva de les abreviatures ni el tipus i cos de la numeració de les entrades llatines.

(47) Només hem vist documentat *obmeritus*, 'el qui ha servit bé algú', en inscripcions d'Algèria (Renier 1855, 446. Cf. Gaffiot, F. 1934).

(48) Així doncs, aquest *realme* on es troba el *Monte Barbaro* és evidentment el regne de Nàpols. Vegeu Wissowa, G./Kroll, W. (eds.) (1910, VII, 1: 878).

Amo	as	}	<i>per amare</i>
Diligo	is		
Çelo	as		
Gero	is	}	<i>per portare</i>
Fero	rs		
Porto	as		
Lego	is		<i>per legere</i>
Perlego	is		<i>per legere perfetamente</i>
Voco	as		<i>per chiamare</i> ⁷²

Aquesta tendència es consolidà i es generalitzà en la segona meitat del segle xv, particularment a partir del *Donatus melior* (1487) i el *Donato al senno* (1492) d'Antonio Mancinelli, o de les successives edicions de les *Introductiones Latinae* (1981) d'Elio Antonio de Nebrija.⁷³

Els *Rudimenta grammatices* de Perotti, tanmateix, marquen una fita, en estendre aquesta presència del vulgar a l'exemplificació sintàctica i fraseològica, amb un protagonisme fins aleshores desconegut. El recurs al vulgar comença a ser evident en el capítol 'De constructione orationis', dedicat a la sintaxi verbal, on segueix els mateixos principis que havien inspirat les *Regulae*, dins la tradició de les gramàtiques del tres-cents.⁷⁴ Tots els verbs, ordenats segons els règims verbals, apareixen acompanyats de les principals marques flexives i de llur traducció al vulgar.⁷⁵

Diligo	gis	xi	ctum	
Amo	as	avi	atum	<i>per amare</i>
Audio	dis	vi	tum	<i>per odire</i>
Exaudio	dis	vi	tum	<i>per exaudire</i>
Fastidio	dis	vi	tum	<i>per havere in fastidio</i>
Tango	gis	tigi	ctum	<i>per toccare</i>
Colo	lis	ui	ultum	<i>per amare, ornare, coltivare, honorare et habitare. [f5,v°]</i>

Després d'aquesta llarga secció, el mateix sistema se segueix en els apartats següents 'De verbis impersonalibus', 'De infinitis', 'De supinis verborum'. A partir de la secció intitolada 'De participio' [i5r°], l'exemplificació en vulgar comprén ja nombroses frases senceres. Torna a escassejar el vulgar italià en les seccions que segueixen: 'De nominibus verbalibus', 'De relativis', 'De comparativis', 'De adverbis', 'De nominibus neutralibus', 'De figuris', 'De soloecismo', 'De metaplasmo', 'De schematibus lexeos', 'De tropo', o 'De punctis quibus oratio distinguitur', excepte en l'apartat 'De comparativis' [k8v°-l2v°], on és freqüent l'italià de bell nou. Finalment, dins el petit tractat 'De componendis epistolis' [m6v°-r3v°]⁷⁶ la presència del vulgar

és no sols habitual, sinó que té una funció molt precisa: la frase en vulgar italià introdueix la frase equivalent en llatí, i a partir d'aquesta hom va comentant diferents aspectes gramaticals i sobretot lèxics i semàntics, amb una finalitat semblant als *Carmina differentialia* finals de l'obra de Guarino, però amb un contingut molt més elaborat. El vulgar deixa de ser una glossa per encapçalar, en primer lloc la traducció llatina, i després tota una sèrie de precisions lexicogràfiques, morfològiques o sintàctiques. Es tracta, sens dubte, d'un pas important envers el sistema d'organització de la informació que trobem al *Liber elegantiarum*.

Ja hem dit que els *Rudimenta* van tenir una difusió considerable. Se'n coneixen al voltant de seixanta edicions incunables. En dates ben primerenques ja se'n troben adaptacions, com una d'alemanya amb un títol simptomàtic *Grammatica nova* (Passau, ca. 1479)–, a càrrec de Bernard Perger, professor a la Universitat de Viena. En l'àrea catalanoparlant disposem d'una impressió particularment prematura, la de Barcelona –curiosament la primera datada en aquesta ciutat– de 1475. Però no ens hem pas de fer il·lusions, ja que, segons sembla, fou el resultat d'una casualitat: l'original va ser trobat entre el botí d'uns corsaris i per sort arribà a mans de gent docta (Joan Peyró, protonotari de la Corona d'Aragó, «ac alii quidam litterati homines»), que s'hi interessaren i en curaren de l'edició.⁷⁷ Sembla, en tot cas, que aquesta estampació té el mèrit d'haver estat la primera a emprar tipus grecs a la península ibèrica, molt abans que a França o la resta de l'Europa nòrdica, que havien d'esperar fins al s. xvi⁷⁸

L'èxit de l'edició degué ser molt gran,⁷⁹ ja que dos anys després, el 1477, els *Rudimenta* de Perotti es reimprimeixen a Tortosa, ara als obradors de Pere Brun i Nicolau Spindeler.⁸⁰ Tant en aquesta impressió com en l'anterior, es mantenen les glosses en vulgar italià, sense fer-hi cap adaptació al català. És probable que pertanguen a aquesta edició tortosina els *xxvij volums Règules del Perotto* que apareixen consignats en l'inventari pòstum (1490) dels llibres de l'editor alemany, instal·lat a València, Joan Rix de Chur,⁸¹ precisament soci del mateix Spindeler en la primera impressió del *Tirant lo Blanc* en aquesta ciutat. Siga així o no,⁸² l'inventari esmentat evidencia el coneixement a València dels *Rudimenta* del Perotti, igual com el de tants altres llibres que sens dubte van servir a Joan Esteve per confegir el seu caleidoscòpic *Liber*. Moltes de les obres que romanien als fons del comerciant alemany –i alhora pràcticament segur coeditor del *Liber*–⁸³ són, de fet, fonts demostrades o més que probables del *Liber elegantiarum*: entre altres hi ha *trenta volums Règules del Garino* (les *Regulae* de Guarino), *nou volums Elegancie Laurenti Valla*, *deu volums Cathalicon vocabulista*, *huyt volums de les Epístoles de Fileuſi* (el *Liber epistolarum* de Francesco Filelfo), *set volums de Facecia Pogi* (el *Liber facetiarum* de Poggio Bracciolini), o encara *quatorze volums de Ystòria de Rodes* (la *Obsidionis Rodiae descriptio* de Guillaume Caoursin).⁸⁴

Segons podrem comprovar tot seguit, d'entre tots aquests autors, no hi ha dubte que, un dels majors deutes, el té contret Joan Esteve amb l'arquebisbe de Sipont. Com

(49) En concret hem consultat l'incunable 74 de la Biblioteca Universitària de Salamanca. Vegeu Riesco Bravo, F. (1949).

(50) F. Rico (1993:69) fa veure que «los humanistas, por conveniencias pedagógicas y por exigencia intelectual, sentían la necesidad de situar los nombres y las cosas, de la Antigüedad y del presente, no solo en el tiempo, sino también en el espacio que les era propio, y por ahí, dieron alas a los estudios geográficos, en forma de repertorios, comentarios, mapas y nuevos textos». Des de la *Geografía* de Ptolomeu, traduïda per Manuel Crisoloras i Giacompo Angeli, al *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus* de Jeroni Pau (1471; cf. Pau, J. 1986:209), passant per l'*Isagogicon cosmographiae* de Nebrija, pràcticament contemporani (1487-1490) del *Liber*, nombrosos texts en donen prova. En aquest sentit, el *Liber* aporta una mostra més, fins ara no gaire tinguda en compte, del seu encardinament, potser maldestre però decidit, en una altra tradició il·lustre de l'*humanisme*. Segurament algunes altres perplexitats quedarien dissoltes amb una mica més de contextualització.

(51) Respectem la puntuació, la separació de mots i les majúscules de l'incunable.

(52) Lapsus potser tipogràfic, o potser una falsa etimologia de l'autor, a la recerca d'un *Pontum* més egregi.

(53) En efecte, com diu l'*Enciclopedia Italiana* (cf. Bartolini, D. (ed.) 1949): «Siponto (Sipontum).- Città della Daunia [...]. Pochi chilometri a occidente del lago Salso, alle streme propaggini del Gargano [la cursiva es nostra] [...], fu messo alla luce un abitato [...] forse il primo nucleo dove si svolse la Siponto daunia. Un terremoto la distrusse

nel marzo 1223». Pel que fa a la font possible d'aquests termes geogràfics del *Liber*—o, més probablement, del text d'on Esteve els pugua haver tret—, potser és més que una casualitat que en la mateixa obra de Ciceró ja esmentada més amunt, *De lege agraria*, apareguen, i a no gaire distància, els noms de *Sipontum* (2, 71) i el de *Gaurus* (2, 36). El mateix ocorre amb la *Naturalis historia* de Plini (3, 103 i 3, 60 respectivament).

(54) Com quan esmenta, d'una revolada, el seu innegable inspirador Lorenzo Valla i confessa dues cites, de les moltes que n'extrau, de les *Elegantiae* (IV, 27 i I, 8)

(55) Vegeu més endavant.

(56) No esmenta pràcticament ni un dels autors detectats per Moll o Gulsoy. En això, fins i tot, no és tampoc original. Com diu J. Rubió i Balaguer (1948:71-72) «Trobarem una llista de plagiaris formada per noms de primer rengle. [...] En el nostre segle xv, tot i la transformació experimentada en la vida literària, gràcies al Renaixement, encara perdura una mica l'antiga descurança per la individualitat de l'escriptor en prosa i coexisteix l'orgull, o si es vol el goig, de la pròpia obra, amb un sentiment d'anònima i generosa col·laboració en la manera de realitzar-la». Esteve n'és un exemple clar, en el camp de l'*humanisme* gramatical.

(57) Si n'excloem les repetides crides d'atenció de Rubió i Balaguer (1964 (1990: 42); 1973 (1990:211, 218)).

(58) Per a la vida i obres, cf. Sandys, J.E. (1906-8:71) i Grendler, P.F. (1989:173-174).

(59) Es tracta de Giammario o Iohannes Marius, autor també d'un conegut manual epistolar.

(60) Impresa a càrrec del

hem dit, ben aviat el tractat gramatical de Perotti fou no sols imprès sinó també adaptat a altres països, fet que implicava la traducció a la llengua local dels abundants fragments en vulgar. El *Liber*, amb precocitat i sens dubte amb un punt d'originalitat, fa aquest paper d'adaptació, tot i no reconèixer-ho, a una llengua diferent a la de l'original. No fou, evidentment, la darrera.⁸⁵ Serà interessant comprovar el paral·lelisme de les solucions del *Liber* amb les d'una altra adaptació, francesa i bastant posterior —de 1501—⁸⁶ que volem presentar, allà on serà possible, al costat de la redacció original de Perotti⁸⁷ i de la versió d'Esteve.

Podem dir, sense por a exagerar, que el *Liber* reelabora, o millor, reordena una gran —la major?— part del contingut dels *Rudimenta*. Voldríem, a continuació, il·lustrar l'exhaustiva utilització que Esteve fa de l'obra de Perotti. La primera part dels *Rudimenta*, que arriba fins a la secció anomenada 'De coniunctione' [f 4 r°], dedicada a la morfologia i on el vulgar pràcticament no es deixa veure, és poc aprofitada pel *Liber*. És la segona part ('De constructione orationis'), dedicada a la sintaxi, particularment la verbal [f4v^o-m6v^o], i on el vulgar té una presència creixent, la que en gran part trobem reflectida, de vegades literalment, en les pàgines de l'obra del notari valencià. En la primera secció —la més àmplia i elaborada— d'aquesta part, Niccolò dona, en primer lloc, llistes de verbs, en blocs de règims anàlegs, amb els trets flexius i la traducció vulgar; tot seguit en comenta els més problemàtics, sobretot posant en relació els aspectes gràfics, morfològics i sintàctics amb diferències de significat. El resultat s'acosta, doncs, a les anomenades *differentiae*, gènere gramatical de tradició medieval però àmpliament conreat pels humanistes.⁸⁸ El cas és que Esteve habitualment recicla, no pas les llistes de verbs amb traducció vulgar, sinó les *differentiae*, afegint-hi, és clar, un encapçalament propi en català, en forma de mot o frase, i sovint també altres *synonyma* de collita pròpia o puats d'altres bandes. Vegem només una petita mostra d'aquests paral·lelismes:⁸⁹

N. PEROTTI, *RUDIMENTA GRAMMATICES*

[f7r^o]

Quomodo differunt inter se diligo: colo: et amo. Diligimus leniter amamus vehementer. colimus cum veneratione.

[f7r^o]

Ferre quot significationes habet: quinque. ferre. portare. ferre dicere. ferre: optare: ut fert animus: ferre producere. ut arbor fert bonos fructus: ferre pati.

J. ESTEVE, *LIBER ELEGANTiarum*

524.

Amar.

1 Amare. 2 Diligere. 3 Colere.

Tamen differunt quia amamus vehementer; diligimus leniter; colimus cum veneratione. 4 Amore complecti. 5 Benivolentia prosequi.

8872.

Portar.

1 Ferre. 2 Portare. 3 Adve-

here. 4 Ducere. 5 Optare, ut: Fert animus. 6 Producere, ut: Arbor fert bono[s] fructus, id est, productit. 7 Ferre, pati.

[f7r^o-v^o]

Consulo quot significaciones habet: Tres. Consulere enim cum accusativo est primi ordinis activorum et significat petere consilium: ut consule iurisperitos: id est pete consilium a iurisperitis Consulere cum dativo septimi ordinis activorum est dare consilium ut consulant tibi iurisconsulti id est dent tibi consilium [...]. Unde consultor quamvis proprie dicatur: qui consilium ab alio querit: significat tamen aetiam eum qui consulit. [...].

[f7v^o]

Occido quantam habet penultimam: longam: quando activum est primi ordinis et significat interficio. Nam quando penultimam brevem habet: neutrum est absolutum: et significat mori quanquam dicatur etiam de sole occidit cum a conspectu nostro terre interposicione aufertur: et occasus solis quasi mors ita enim potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus.

[f7v^o]

Timeo et metuo cum primi ordinis sunt et accusativum habent significant formidare: ut discipulus timet preceptorem quando autem habent accusativum sunt septimi ordinis et significant vereri ne quod mali alicui accidat: ut timeo tibi: timeo michi: timeo. amico.

Els exemples anteriors, extrets de paràgrafs consecutius del llibre de Perotti demostren fins a quin punt la còpia d'Esteve és sistemàtica i fidel. Podem parlar, pràcticament, d'adaptació total, almenys d'aquesta secció, ja que la 'fidelitat' als *Rudimenta* es manté

9454. Qui demana consella a altri.

1 Consultor, et etiam qui consulit. Consulo, id est, consilium peto, ut: Consule iurisperitos, id est, pete consilium a iurisperitis. Consulo com dativo, id est, dare consilium, ut: Consulant tibi iurisconsulti, id est, dent tibi consilium.

6614. Matar.

1 Occido, quando habet penultimam longam significat interficio; quando penultimam brevem h[abet] neutrum absolutum et significat mori, quanquam dicatur etiam de sole, occidit, cum conspectu nostro terre interposicione aufertur et occasus solis quasi mors; ita potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus. 2 Interimere. 3 Via privare. 4 Trucidare. 5 Occidere. 6 Necare. 7 Interficere. 8 Enecare. 9 Vita spoliare. 10 Extinguere. 11 Obtruncare. 12 Interire. 13 Perimere. 14 Neci dare. 15 Perdere.

4741. Haver pahor.

1 Timeo. 2 Metuo. Differunt, ut cum primi ordinis sunt et accusativum habent significat formidare, ut: Discipulus timet preceptorem. Quando autem habent dativum sunt septimi ordinis et significat vereri ne quid mali alicui accidat; ut: Timeo tibi, timeo mihi, timeo amico. 3 Pavitare. 4 Expavere. 5 Timere. 6 Exterrere. 7 Metuere. 8 Pavere. 9 Horrere. 10 Trepidare. Virgilius, libro XI: «Dum trepidant id, hasta te go per tempus utrumque». 11 Extimescere. 12 Pertimescere. 13 Formidare. 14 Vereri. 15 Metu affici. 16 Exorrere.

seu nebot el 1489 (Venècia), i amb un mínim de vint-i-tres edicions fins al 1536.

(61) Els tres darrers autors almenys en les edicions a partir de 1513-26 (cf. Sandys, J.E. 1906-8:71).

(62) Sandys, J.E. (1906-8:71).

(63) Fet que explica algunes de les parcelles sinonímiques imperfectes del *Liber* d'Esteve, que no cal interpretar, doncs, més que com a *titols* d'un apartat gramatical.

(64) Seguim acf el text de l'incunable que especificarem més endavant (cf. la nota 75), però no amb els mateixos criteris, ja que ara regularitzem la puntuació.

(65) Vegeu Percival, W.K. (1976:78-82). Malgrat les diferències de plantejament i de temperament, i malgrat les discussions sobre aspectes gramaticals, sembla haver-hi hagut una autèntica estima entre tots dos humanistes, com demostren alguns fragments de la correspondència intercanviada: «Quem enim habeo inter omnes homines te cariorum?» li escriu Valla el novembre de 1453 (cf. Davies, M.C. 1984: 139, 143).

(66) Percival, W.K. (1976: 86).

(67) En això, com en quasi tot, només fa que ampliar el sistema emprat per Guarino da Verona.

(68) A la qual deu, potser, el recurs a la tècnica catequètica de preguntes-respostes (cf. Grendler, P.F. 1989:174-182).

(69) Per a més detalls vegeu Percival, W.K. (1975:238-240, 1976). Com clarament

(70) Cf. Rossebastiano Bart, A. (1986:117-124), i Solà (1979: 69). En l'àmbit català, l'aparició de glosses vulgars en les gramàtiques llatines data aproximada-

dament de la mateixa època (Colom/Soberanas 1986:23-36), però seria interessant comprovar si no es tracta, una vegada més, de l'adaptació d'obres italianes, com passa amb les obres posteriors de Giovanni Sulpizio, Mancinelli i altres. Potser n'és també deutor el *Compendium grammaticae* del castellà Juan de Pastrana (cf. Ridruejo, E. 1979:54-57).

(71) Grendler, P.F. (1989: 174-183)

(72) Còdex 832 (Gutiérrez del Caño, 1078): Guarinus Veronensis, *Grammaticae Regule*. Procedent de la biblioteca de Sant Miquel dels Reis. Vegeu-ne el fol. 7r^o i v^o.

(73) Grendler, P.F. (1989: 182-188); Ridruejo (1979).

(74) Percival W.K. (1983: 314-317)

(75) Donem ací la lliçó de l'edició de Tortosa (Pere Brun i Nicolau Spindeler, 16 de juny de 1477 [Biblioteca de Catalunya, 11-VI-14]; Haebler 543, Vindel I, 5), amb adaptacions mínimes: regularització de majúscules i minúscules, de w/v, i/j, però no de la puntuació.

(76) Tot i que no ho hem vist precisat, sembla evident que en l'exemplar que manegem [BC, 11-VII-14] han estat arrancats els (tres o quatre) darrers fulls: el text anterior a la *peroratio* final queda escapçat, i hi falta tot un fragment que sí que apareix en altres edicions que tenim davant, com la francesa de 1501 [sense lloc ni impressor; Biblioteca de Catalunya, Res. 3-12^{aa}]. «De componendis epistolis» fou molt preat per Erasme, justament perquè apareix en «llibres de gramàtica, no de retòrica» (cf. Henderson, I.R. 1983:338).

(77) A càrrec de Joan de Salzburg i Pau (Hurus) de Constança, 14 de desembre de 1475 (cf. Haebler, K., 1903-17, II:151,

durant tot el capítol dedicat a la sintaxi verbal, fins i tot en els errors en les citacions dels texts clàssics, com en el fragment següent:

[g8r^o]

pitisso quid proprie significat: parce vinum gusto quasi tentandi gratia. Terentius. Pitissando multum vini absumpsisti hodie: tale est verbum quo Plautus utitur cyathisso. quamquam sexti potius ordinis sit: ut cyathisso apud te quando poto. tale est etiam grecisso

4588. Glopejar.

1 Sorbillare. 2 Pitissare est paros vinum gustare, quasi tentandi gratia. Terentius: «Pitissando multum vini, absumpsisti hodie».

En el text anterior de Terenci (*Heautontimorumenos* 457) citat per Esteve es mantenen les deficiències del de Perotti, enfront de la lliçó habitual en les edicions modernes: «pytissando modo mihi quid vini absumsit 'sic hoc' dicens». Cal dir, però, que en altres casos la cita llatina ha estat alterada, de vegades en sentit positiu:

[g8r^o]

Pulsare proprie est percutere: ut pulsat pugnus pectora: Antiqui pulto dicebant. unde fit ut significet etiam canere sive ludere: ut pulsat cytheram. Nec potest dici campana pulsata: sed pulsatur: nec campanam sono: sed pulso. possumus tamen dicere sono campana: sicut sono cythera: ablativi casus. ut Virgilius Cythera crinitus hiopas personat aurata. possumus etiam dicere campana sonuit tertiam et quartam horam: et tertia hora pulsata est: et quarta hora pulsata est.

1186. Batre.

1 Pulsare est proprie percutere; ut: Pulsat pugnus pectora. Antiqui pulto dicebant. Unde fit ut significet etiam canere sive ludere, ut: Pulsat citharam. Nec potest dici: Campana pulsata, sed pulsatur; nec, campanam sono, sed pulso; possumus dicere: Sono campane, sicut sono cithara, ablativus casus. Ut Virgilius: «Cithara crinitus Hiopas personat aurata». Possumus etiam dicere: Campana sonuit tertiam et quartam horam, et tertia hora pulsata est, et quarta hora.

Hi podem constatar com el text de Virgili (*Eneida* I, 740) apareix en Esteve una mica més pròxim a la lliçó crítica: «Cithara crinitus Iopas personat aurata». De vegades, en canvi, l'alteració ha estat en sentit negatiu, com en copiar Esteve una cita de Terenci (*Adelphoe* 391: «Fratri' me quidem pudet pigetque») dins el fragment següent:

[i3r^o]

Pudet et piget quomodo differunt: pudet: ad dedecus refertur: unde pudor. Piget ad dolorem animi Terentius: fratris me quidem pudet pigetque: hoc est verecundor et doleo.

12105. Yo he vergonya, e-m dolch.

1 Pudet. 2 Piget. Differunt; pudet ad dedecus refertur, unde pudor; piget, ad dolorem animi. Terentius: «Fratris quidem pudet pigetque», hoc est, verecundor et doleo.

En altres casos trobem les dues possibilitats, el manteniment de la lliçó —en aquest cas allunyada de la reconstruïda críticament (Terenci, *Heautontimorumenos* 1026: «ut memineris atque inopi' nunc te miserescat mei»)— o l'empitjorament (Virgili,

Eneida 2, 145: «his lacrimis vitam damus et miserescimus ultro») respecte del text de Perotti:

[i3r^o]
Miserescit aetiam reperitur huius ordinis.
ut Terentius atque inopis te miserescat mei.
et Virgilius his lachrymis vitam damus et miserescimus ultro.

4807. Haver compassió o misericòrdia.
1 Miserescit; ut Terentius: «Atque inopis te miserescat mei». Et Virgilius: «His lacrimis vita damus et miserescimus ultro».

Hem vist com el vulgar no sol apréixer en aquesta secció del Perotti (excepte en l'explicitació sistemàtica del significat de les llistes de verbs). Però quan ho fa, Esteve opta per adaptar-lo, amb diferents possibilitats, i en diferents parts del *Liber*:

[h8r^o-v^o]
Ratiocinor interdum significat per rationes demonstro. unde ratiocinari dicitur: que per syllogismos nititur aliquid probare: interdum ratiocinari est: quod vernacula lingua dicimus *far conto*. unde ratiocinator dicitur *lo abichista*. Cicero optimus ratiocinator: que addendo et deducendo. Unde videt quae reliqui summa sit:

4312. Fer compte o donar compte.
1 Rationor (-ris).

6154. Lo mestre que mostra lo compte d'abba.
1 Rationator. Cicero optimus rationator qui addendo et deducendo videt que reliqui summa sit.

Finalment, resulta interessant comprovar com en algun cas Esteve sembla aprofitar les llistes de verbs amb la traducció vulgar:

[i1v^o]
Interest [...] *per appartenere*
Refert [...] fert.

8325. Pertànyer
1 Actinere. 2 Interest. 3 Re-

De vegades Esteve aprofita llistes de diferents tipus de verbs per compondre una sola entrada:

[i1v^o]
Convenit [...] *per convenire*
Competit [...] *per convenire*
[...]
Expedit [...] *per essere utile*

1645. Cové.
1 Expedit. 2 Oportet. 3 Decet.
4 Convenit. 5 Decet. Apud Terentium et Plautum sepe cum dativo reperitur, ut: «Nobis decet esse bonis».

[i2r^o]
Oportet [...] *per bisognare*
Decet [...] *per convenirse*
[...] Decet apud Terentium et Plautum: sepe cum dativo reperit ut nobis decet esse bonis.

núm. 542 (8)). No n'hi ha exemplars a les biblioteques espanyoles. Cf. Garcia Craviotto, F. *et alii* 1989-90. Vegeu també Bohigas, P. (1933: 68-72), Rico, F. (1978:36) i Sanchis Guarner, M. (1979:49).

(78) Els texts en grec encara apareixen transcrits en alfabet llatí, per exemple, en la impressió francesa de 1501 esmentada a la nota 76.

(79) Segons Rubió i Balaguer, «a partir de l'estampació del Perotti a Barcelona (1475) notem certa preferència per les edicions de mestres italians, però continua predominant la publicació i la venda del *Doctrinale* [d'Alexandre de Villadei] fins vers 1508" (1973 (1990:211)).

(80) Reproduïm ací la descripció que en dóna el fitxer de la Biblioteca de Catalunya:

PEROTTUS, Nicolau: *Rudimenta grammaticae*.

Tortosa, Pere Brun i Nicolau Spindeler, 1477, juny 16.

Fol. 138 fols. s.n. sign. a¹⁰, b^e, f¹⁰, g-p⁸, q¹⁰, r⁴. G. Espais en blanc per a les caplletres. Perg.

Haebler, 543; Vindel, I, p. 24, núm. 5.

Tipus: 1:106.

Variants: (Fol. s.n., r., sign. a2, r. 2:) PEROTTUM...[...RUDIMENTAL. B.C. 11-VII-14

(81) Vegeu Serrano Morales, J.E. (1898-99:496).

(82) K. Haebler (1906:49) dubta que es tracte en aquest cas de l'edició de Tortosa, atenent al fet, poc conclouent, que el títol citat, *regules*, correspondria més aviat a l'usual en edicions italianes posteriors a 1477. No sembla tampoc improbable aquesta hipòtesi d'edicions importades, atenent a l'intens comerç llibrari amb Itàlia mantingut per Rix de Chur.

(83) Segons demostraré pròximament amb noves dades de

primera mà (cf. la meua tesi).

(84) Konrad Haebler (1905-1906: 49) explica i precisa així la identificació d'aquesta obra (sobre la qual pròximament donaré més precisions dins la meua tesi) en el darrer inventari de Rix de Chur (1490): «es chocante el número de ejemplares, 14, de una *Historia de Rodas* (que será quizá la *Obsidionis Rodiae descriptio* de Caorsín), tanto más cuanto que de esta obra había en el inventario de 1485 hasta 44 ejemplares. Manifiestamente se debe esto á que para la defensa de Rodas también en suelo español se desarrolló un activo comercio de indulgencias, de lo que dan testimonio las muchas cartas de indulgencias impresas en el mismo país». I també -afegiríem- les nombroses referències al tema en el *Liber*. Per a una edició facsimil, amb estudi preliminar, de l'obra de G. Caoursin a partir de l'incunable barceloní de 1481 (curiosament pels mateixos impressors -Joan de Salzburg i Pau Hurus de Constança- i amb els mateixos tipus que els *Rudimenta* de Perotti), vegeu López Serrano, M. (1947).

(85) Potser escau de recordar ací el fet curiós que un dels *vocabolarietti* tardomedievals més famosos, l'anomenat *Vocabolario latino-volgare* confeït pel mateix Leonardo da Vinci entre 1494 i 1497, sembla que té com a font evident els *Rudimenta* del Perotti, que Leonardo emprà, ja gran, per aprendre el llatí (cf. Rossebastiano Bart, A. 1986: 121).

(86) Per a aquesta impressió, vegeu la nota 76. Aquesta edició francesa sembla incorporar dues obres del mateix autor, sovint impreses conjuntament amb els *Rudimenta*: l'*Artis metrices opusculum* i el *De ratione carmi-*

El vulgar italià comença a ésser usual dins l'apartat de la sintaxi verbal dedicat a 'De participio', com a exemples de construccions prèviament explicades en llatí. Esteve aprofita, traduïdes al català, algunes d'aquestes exemplicacions i les equivalències, llatines corresponents:

[i4v^o]

Conciosa cosa chel mio maestro me exhorta: et insegna ogni certa mente io debbo diventare docto. Exhortante ac erudiente me quotidie preceptore debeo equidem fieri doctus.

1936. Com sia cosa que mon mestre me exhorta e ensenya, yo deig ésser docte.

1 Exortante ac erudiente me cotidie preceptore, debeo fieri doctus.

La còpia és quasi total en els fulls i6v^o i i7r^o, ja que Esteve els repodueix gairebé sencers i, a més, en entrades consecutives, ja que tradueix sistemàticament l'italià *havendo* pel mot-clau català *havent*:

[i6v^o]

Havendo tu a navigare in asia: et andare in diversi paesi donde hai a tornare rico: va con bono animo. Navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones: unde rediturus es dives: id est bono animo. Utimur aetiam verbo copulativo sum es est cum nominativo eiusdem participii: ut cum tu sis navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones.

4751. Havent tu a navegar en Àsia e anar en diverses regions d'on tens a tornar rich, vés ab bon cor.

1 Navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones unde rediturus es dives, ii bono animo; veì, cum tu sis navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones.

[i6v^o]

Havendo tu a stare a viterbo: vive a modo viterbese. Cum tu commoraturus sis viterbii: vive moribus viterbiensibus: vel more viterbiensium.

4752. Havent tu a estar en Viterbo, diu a la manera del viterbessos.

1 Cum tu commoraturus sis Viterbii, vive moribus Viterbiensium.

[i6v^o]

Havendo mio zeo a camminare in frantia me lasso molte facende. Profecturus patruus meus in Galliam multa michi negotia reliquit.

4753. Havent mon oncle a caminar en França, me ha lexat moltes fahenes.

1 Profecturus patruus meus in Galliam, multa mihi negocia reliquit.

[i6v^o]

Havendome tu adessere scolaro: et havendo te io a giovare assai: de imparo volentire. Cum tu sis michi futurus discipulus: ego vero tibi plurimum profuturus: disce queso libenter.

4754. Havent tu ésser escolà o dexeble meu e havent-te yo a-profitar molt, yo t dich que tu aprengues volenterosament.

1 Cum tu sis mihi futurus discipulus, ego tibi plurimum profuturus disce queso libenter.

[i6v^o]

Havendo io ad insegnarte con diligentia: non tardaro. Cum ego te sim diligenter eruditurus: minime cessabo.

[i7r^o]

Havendose a legere virgilio dal maestro: et havendo ad essere imparato da noi: se vole udirlo con diligentia. Cum legendus a praecettore et a nobis audiendus sit virgilius audiendus est diligenter.

[i7r^o]

Havendose ad udire da te molte cose: se vora elegere le migliore ea quelle acostarse. Cum abs te audienda sint multa digenda erunt potiora illisque erit inhaerendum.

[i7r^o]

Havendo costui adessere tormentato e poi strangulato deveria temere. Cum puniendus hic ac postea strangulandus sit: deberet formidare.

[i7r^o]

Havendo tu adessere aiuto e favorito da li amici non temere. Cum tu ab amicis iuvandus: tibi que amici fauti sint: ne timeas.

[i7r^o]

Havendose ad imparare virgilio io usaria piu diligentia. Si ediscendus mihi esset virgilius maiori uterer diligentia.

[i7r^o]

Havendo tu in questo facto ad esserne lodato dachi ben vive attendeglie con diligentia. Cum tu in hac re laudandus sis a beneviventibus da operam diligenter.

[i7r^o]

Havendo io trovato uno homo el quale de esser amato et honorato dame penso que parole

4755. Havent yo a ensenyar ab diligència, no-m tardaré.

I Cum ego te sim diligenter eruditurus, minime cessabo.

4756. Havent-se a legir Virgili del mestre e havent-se a pendre de nosaltres, se vol hoir ab diligència.

I Cum legendus a praecettore et a nobis audiendus sit Virgilius, audiendus est diligenter.

4757. Havent-se a hoir de tu moltes coses, se voldria elegir les millors e a aquelles acostar-se.

I Cum abs te audienda sint multa, eligenda erunt potiora illisque erit inherendum.

4758. Havent aquell ésser turmentat e après offogat, deuria haver por.

I Cum puniendus hic ac postea strangulandus sit, deberet formidare.

4759. Havent tu ésser ajudat e favorit dels amichs, no hages por.

I Cum tu ab amicis iuvandus tibi que amici fautori sint, ne timeas.

4760. Havent-se a pendre Virgili, yo usaria més diligència.

I Si discendus mihi esset Virgilius, maiori uterer diligentia.

4761. Havent tu en aquest fet a ésser llohat dels qui bé viuen, treballa ab diligència.

I Cum tu in hac re laudandus sis a bene viventibus, da operam diligenter.

4762. Havent yo trobat home lo qual deu ésser amat e honrat de mi, pense quines paraules se han de usar.

num quibus Horatius et Severinus Boethius usi sunt.

(87) A partir de l'edició de Tortosa, 1477. La data de la primera edició italiana (1473) i de les primeres en terres catalanes (Barcelona 1475, Tortosa 1477) ens podrien fer pensar en un error en la datació (5 de juny de 1772) de la dedicatòria-pròieg del *Liber*. Cal tenir en compte, tanmateix, que sovint aquestes cartes proemials són bastant anteriors a la darrera versió del text. Vegeu-ne un cas en Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:218)).

(88) Així, se sap, per exemple, que Coluccio Salutati disposava de còpies dels pseudo-ciceronians, i de fet medievals, *Synonyma* i *Differentiae* (Percival W.K. 1976:76). Guarino da Verona va afegir al seu manual els *Versus differentiales*, i Valla redacta gran part de les *Elegantiae* seguint una tècnica semblant.

(89) Com hem precisat anteriorment, pel que fa als *Rudimenta* de Perotti seguim la lliçó de l'edició de Tortosa, 1477. Respectem ací la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules. Regularitzem només l'ús de u/v i i/j, i desenvolupem les abreviatures. Pel que fa al *Liber*, segueisc totalment els criteris de la meua edició, al·ludits anteriorment. En línies generals, regularitze u/v i i/j, la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules; desenvolupe les abreviatures, però no corregesc els errors. Numere les entrades catalanes i les subentrades llatines. Per a més detalls, i per a la referenciació de les entrades, remet a la meua tesi doctoral (on s'anoten les errades).

se habiano adusare. Nactus hominem mihi amandum colendumque cogito quibus verbis utendum sit.

1 Nactus hominem mihi amandum colendumque, cogito quibus verbis utendum sit.

Altres frases d'aquest apartat, intercalades o no entre les anteriors, han estat també aprofitades per Esteve en diferents llocs del *Liber*, segons l'ordre alfabètic del primer mot. Així:

[i6r^o]
Intesa la casione le informita piu facile mente se curano. Intellecta causa morbi facilius curantur.

3500. Entesa la causa de la infirmitat, pus fàcilment se cura.
1 Intellecta causa morbi facilius curaturum.

[i6v^o]
Io te ho a dire alcune cose. Sum tibi quaedam dicturus.

11577. Yo tinch a dir algunes coses.
1 Sum tibi quedam dicturus.

Segueixen algunes seccions del Perotti amb una menor presència del vulgar, i que han estat menys aprofitades per Esteve, que tanmateix manlleva çà i llà algunes precisions purament gramaticals en llatí:

[k2v^o-k3r^o]
Semel. bis. ter. quater. quinquies. sexies. septies. octies. nonies. decies. undecies. tredecies. quattuordecies. quindecies. sexdecies. decies septies. decies octies. decies nonies. vigecies. Semel et vigeties. bis et vigecies. ter et vigecies. etcetera.

11480. Una vegada.
1 Semel. 2 Bis. 3 Ter. 4 Quater. 5 Quinquies. 6 Sexies. 7 Septies. 8 Octies. 9 Nonies. 10 Decies. 11 Undecies. 12 Duodecies. 13 Terdecies. 14 Quartodecies. 15 Quintodecies. 16 Sexdecies. 17 Deciesocties. 18 Deciesnonies. 19 Vigecies. 20 Semel et vigecies. 21 Bis et vigecies. 22 Ter et vigecies.

De vegades, fins i tot, es respecta el llatí en els encapçalaments de les entrades del *Liber*, habitualment en català:

[k5r^o]
Hic: haec: hoc. iste: ista: istud. ille: illa: illud. quomodo differunt: Hic significat hominem vel rem proximam loquenti. iste proximam audienti. ille remotam ab utroque. Quomadmodum et adverbia eorum. Hic significat locum proximum loquenti vel scribenti. istic locum proximum audienti: vel ei ad quem sermo aut litterae diriguntur. illic locum remotum ab utriusque. iste tamen aliquando ponitur pro

4841. *Hic, hec, hoc; iste, ista, istud; ille, illa, illud.*

1 Quomodo differunt? Nam hic, hominem vel rem proximam loquenti. Iste, proximam audienti. Ille, remotam. Quomadmodum et adverbia eorum: hic significat locum proximum loquenti vel ei ad quem sermo vel litterae diriguntur. Illic locum remotum ab utroque. Iste aliquando ponitur pro hic; Cicero: «Cum isto tempore stent cum gladiis

hic. Cicero cum isto tempore stent cum gladiis. armati. ille quoque nonnunquam per dignitatem quandam atque eminentiam accipitur: indicans esse quod omnes nosse debeant: ut Alexander ille magnus: Architas ille tarentinus

armati». Ille quoque non nunquam per dignitatem quandam et eminentiam accipitur, indicans esse quod omnes nosse debeant, ut: Alexander ille magnus; Architas ille Tarentinus.

És en la secció 'De comparativis' on el vulgar reapareix en diversos exemples, que Esteve no deixa desaproveitar:

[12rº]

Fa al meglio; e al piu presto che tu poi. Fac quam optime et quam celerrime potes.

4313. Fes lo millor o al pus prest que puxes.

1 Fac quam optime et quam celerrime potes.

[12vº]

Io so asai piu grande de tutti li viterbesi: che sonne minori de me e anche sonne minori de quelle che sonne maggiori de me. Ego sum maximus omnium viterbiensium minorum me: et omnibus maioribus me.

12008. Yo só molt pus gran de tots los valencians que són menors, de aquells que són majors de mi.

1 Ego sum maximus omnium Valentinensium minorum me et omnibus maioribus me.

[12vº]

Essendo io nato a Roma soa [sic] maggiore de tutti quelli che sonno minore de me: e minori de quelli che sonno maggiori de me. Ego cum natus sim Romae: sum maior omnibus minoribus me: et maioribus me.

3861. Essent yo nat en Roma, só major de tots aquells qui són menors de mi.

1 Ego cum natus sim Rome, sum maior omnibus minoribus me et maioribus me.

[12vº]

Io so piu indocto de quelli che sonno piu docti de me e piu docti de quelli che sonno piu indocti de me. Ego sum indoctior omnibus doctioribus me: et omnibus indoctioribus me

12009. Yo só pus docte de aquells qui són pus doctes, de aquells qui són més doctes de mi.

1 Ego sum doctior omnibus doctioribus me et omnibus indoctioribus me.

[12vº]

Io son minore de tutti quelli che sonno minori de me: e anche sonno maggiori de quelli che sonno minori de me. Ego sum minor omnibus maioribus me: et omnibus minoribus me

12010. Yo só menor de tots aquells qui són menors de mi e encara són majors de aquells qui són menors de mi.

1 Ego sum minor omnibus maioribus me et omnibus minoribus me.

[12vº]

Io ho dui deti in le mano li quali sonno e piu longhi de lialtri: e doi orecchie in capo de

12011. Yo h[e] en les mans dos dits los quals he pus lonchs dels altres e dues orelles en lo cap, de les quals una és major.

le quale luna e maggiore. Ego habeo duos digitos in manibus caeterorum longissimos: et duas aures in capite: quarum altera est maior. 1 Ego habeo duos digitos in manibus ceterorum longissimos et duas aures in capite quarum altera est maior.

En les seccions següents ('De figuris', 'De tropo', 'De soloecismo', etc.), la presència del vulgar és pràcticament nul·la, i també sembla ser mínima l'atenció que aquestes han suscitat en Esteve. És en la tercera i última part del llibre, 'De componendis epistolis', on es fa una utilització més sistemàtica i continuada del vulgar, i d'on Joan Esteve, a partir del mateix començament, fa un aprofitament més regular del treball de Niccolò Perotti. De vegades, tal com ja hem vist en algun cas, repartint el text original en entrades diferents:

[m6v°]

Epistola grecum plane vocabulum est diciturque $\alpha\pi\omicron$ τὸν ἐπιπέλλειν, hoc est, a mittendo: quod ad absentes mittatur: unde aetiam $\alpha\pi\omicron$ τὸν ἐπορέλλειν, quod similiter significat mittere: dicuntur apostoli. T. Livius apostolos suos fraegit in Senatu: hoc est epistolas et nunc libelli qui a iudicibus a quibus provocatum est ad magistratus mittuntur. dicuntur apostoli cum sit instar epistolarum. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus: duntaxat in numero plurali. nam in singulari numero littera significat elementum: ut .a. vel .b. significat aeciam manum scribentis. ut Cicero ad Atticum: nam Alexidis manum amabam quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae.

5833. Letra.

1 Epistola. 2 Littere in plurali numero significant epistolam. Epistola Grecum plane vocabulum est diciturque [...], hoc est, a mittendo, quod ad absentes mittatur. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus, duntaxat in numero plurali. Nam in singulari numero littera significat elementum, ut: A vel B; significat etiam manum scribentis. Cicero, Ad Atticum: «Nam Alexidis manum amabam, que tam prope accedebat ad similitudinem tue littere».

6024. Libells iudiciaris.

1 Apostoli seu libelli, [qui a] iudicibus a quibus provocatum est, ad magnificatos mittuntur; dicuntur apostoli cum si[n]t instar epistolarum. Titus Livius: «Apostolos suos fregit in senatu», hoc est, epistolas.

És curiós comprovar com el fragment anterior dels *Rudimenta* manté semblances substancials amb un altre de les *Elegantiae* de Lorenzo Valla (*III, 6*): «Littera in singulari numero significat elementum ipsum: ut A, & B: vel manum scribentis, ut ad Atticum Cicero. Nam Alexidis manum amabam: quo tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae. In plurali vero epistolam: praeter quam apud poetas: qui pro epistola versus gratia in singulari semper utuntur». Segurament altres exemples anàlegs podrien ser fàcilment adduïts. Una mostra de la interconnexió entre les produccions humanistes italianes, i no italianes, i sobretot potser un avís sobre el deute, encara no avaluat i ni tan sols insinuat, de Perotti amb la producció, d'altra banda anterior, del Valla. Cal recordar que encara no disposem de cap edició crítica d'ambdues obres d'aquests dos grans humanistes.

Algunes observacions i regles que Perotti proposa en aquesta part dels *Rudimenta* serveixen per explicar no sols l'origen de fragments sencers del *Liber*, sinó també moltes de les convencions o normes que Esteve segueix en la seua redacció llatina. Per exemple, la regla de Perotti

Cuius nomen preponitur: scribentisne: an eius ad quem scribitur: Scribentis: acciam si ad pontificem maximum sive regem aut imperatorem scribat homo infimus.

és seguida al peu de la lletra per Esteve, a diferència del que proposaven les *ars dictandi* medievals,⁹⁰ en l'encapçalament de la seua lletra proemial dirigida al famós metge Ferrer Torrella:

Iohannes Stephanus Ferario Torella, medicine
professori eximio, salutem plurimam dicit.

En aquesta dedicatòria, veiem que Esteve també segueix dos altres preceptes ben cars al nou *ars epistolandi* humanístic: l'austera salutació *salutem plurimam dicit*, i la postposició del títol o càrrec al nom del destinatari,⁹¹ com Perotti mateix recorda, adduint com a suprema autoritat l'ús dels clàssics i menystenint l'ús medieval:

Cavendum preterea est ne unquam dominum honoris causa nominibus propriis preponamus. ut domino pyrrho: et domino nicolao: barbara est enim ea locutio. et nuper inventa. Non hoc latini fecerunt: non graeci veteres fecerunt. Potest tamen addi nomen dignitatis sive magistratus post proprium nomen.

Una altra regla, l'ús del singular (*tu, ego*) en comptes del plural (*vos, nos*) tradicional, no sols és adoptada per Esteve, sinó que dedica a aquesta qüestió una de les còpies més extenses extretes dels *rudiments* de Perotti [m8r^o-m8v^o], tot fent-la precedir, com és habitual, d'una frase en català –ací traducció de la primera frase llatina–, la qual funciona molt més com a títol d'un apartat que com a capçalera d'entrada lexicogràfica:

8272. Parlant de nosaltres mateixos, per què usam de plural, ara de singular, com sia cosa bàrbara e grossera, scrivint a hu, usem de pluralitat?

1 Cur de nobis ipsis loquendo singulari plurativum numerum usurpamus dicentes nos pro ego, et quo mirabilius est in eodem loco, modo singularem, modo pluralem numerum adhibentes. [...] In secunda vero persona nemo unquam doctus ad unum dirigens sermonem pluraliter locutus est. Cuius rei hec videtur ratio fuisse, quod decet homines de se ipsis modeste et, ut ita dicam, humiliter loqui. De aliis vero honorifice potius et cum dignitate convenit habere sermonem. Minueremus vero quoddam modo dignitatem alterius, si eum in rebus gestis alium quasi socium adiungeremus. [...]

(90) Ço és, la precedència del nom del destinatari sobre el de l'expedidor. Cf. Henderson, J.R. (1983:341).

(91) Com Henderson, J.R. (1983:341-2) fa veure, aquestes normes continuaran sent divulgades fins ben entrat el segle XVI.

Tot seguit, però, els *Rudimenta* comencen a presentar les normes d'art epistolar d'una manera que mantindran bastant sistemàticament durant tota aquesta tercera part. Cada apartat s'inicia introduint un text en vulgar, que és traduït al més sovint amb diverses versions més o menys sinònimes (les *variationes* o *elegantiae* –com a gènere– que tant d'èxit havien de tenir). Tot seguit, i a propòsit dels termes i frases apareguts en les versions llatines, es fan, en els paràgrafs següents, diverses precisions de tota mena: gràfiques, morfològiques i sintàctiques, lèxiques i semàntiques. Pertot arreu sovintegen les cites rigorosament clàssiques. Ocasionalment algun precepte o recomanació també s'exemplifica en vulgar italià.

Esteve aprofita habitualment no sols els fragments en vulgar, sinó tota mena de comentaris, digressions, precisions o preceptes, tot fent-hi precedir una frase o mot, més o menys il·lustradors del que segueix, en català. Així, una de les primeres seqüències vulgar-versions, de la qual ja hem vist l'adaptació del *Liber* en l'entrada 12012 (vegeu abans), apareix en l'obra de Perotti i en l'adaptació francesa de 1501 de la següent manera:

RUDIMENTA (TORTOSA 1477)

[n1r^o]

Quomodo eleganter dicemus. *Io ho ricevuta la tua littera: Multis id modis dici potest. Accepi litteras tuas. accepi abs te litteras. Redditae mihi fuerunt litterae tuae. reddite mihi fuerunt abs te litterae. reddidit mihi Helius perottus litteras tuas. accepi quas ad me Helio perotto dedisti litteras. Accaepi epistolam quam ad me scripsisti. e tusculano reddita michi est epistola tua. Atulit mihi Helius perottus epistolam tuam.*

GRAMMATICA NICOLAI PEROTTI (1501)

[fol. lxi v^o]

Quomodo eleganter dicemus. *Jay recu ta lettre. Multis is modis dici potest. [etc.]*

A partir d'aquestes frases inicials, els comentaris s'introdueixen, pel que fa a aquesta primera secció, de la manera següent:

[n1r^o]

a) Quid in his notandum est: Animadvertendum primo est quod [...]

[n1v^o]

b) Quid est inter litteras et epistolam: Significatio eadem est Differunt in elegantia. [...]

c) Cur potius dicimus accaepi litteras abs te quam ab te: [...]

d) Cur non ita dicimus retulit mihi epistolam tuam sicut attulit mihi epistolam tuam: quia afferre et referre differunt. afferre enim est aliquid ad aliquem ferre. ut attulit mihi litteras: attulit librum. Tempus multa affert nobis [...]

- e) *Differtne aliquid cum dicimus retulit mihi et retulit ad me. et retulit Senatui et in Senatu; et ad Senatum: Differt sane. [...]*

Podem comprovar, així mateix, com Esteve aprofita, tot adaptant-lo, gran part del paràgraf *d)*, com veiem en aquesta entrada del *Liber*:

752. Aportar a algú alguna cosa.

1 *Afferre*. 2 *Refferre*. *Differunt: afferre est aliquid ad aliquem ferre, ut: Attulit mihi litteras; attulit librum; tempus multa affert nobis. Refferre est aliquid retro ferre, ut si mitteres litteras quas accepi. Ita dicerem: Retulit tibi Iohannes quas mihi abs te attulerat. In quo notandum est retulit dicendum esse et non...*

El mateix aprofitament el podem constatar en una quantitat innumerable de fragments llatins, com podem veure en els següents exemples:

[n5v^o]

Quid interest inter esse et fore: esse presentis temporis significationem habet. fore neutro futuri. Idemque est fore quod futurum esse. licet forem fores foret idem sit quod essem esses esset

3937. *Esse et fore.*

1 *Differunt: esse presentis temporis significationem habet; fore vero futuri. Idem est fore quod futurum esse, licet forem, fores, foret idem sit quod essem, esses, esset.*

[o5v^o-o6r^o]

Apud et penes quomodo differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est: qualitercunque res tenetur. penes te est quod quodammodo possidetur. Festus vero Pompeius dicit apud et penes in hoc differre quod apud personam cum loco significat. ut apud Platonem id est in loco in quo est Plato. et apud templum. Penes vero personam et dominium ac potestatem quod trahi dicit a penitus. Ut penes te est salus et vita mea:

3676. *En la tua mà stà la mia vida.*

1 *Penes te est salus et vita mea. Et nota quod penes et apud in hoc differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est qualitercunque res tenetur, penes te est quod quodammodo possidetur. Festus Pompeius dicit: «Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat»; ut: Apud Platonem, id est, in loco in quo est Plato, et apud templum. Penes vero personam, dominium et potestatem.*

És tanmateix a partir dels fragments en vulgar d'on Esteve poua més directament les entrades del seu vocabulari, tan pel que fa a la part catalana, traducció directa de l'italià, com, de manera no menys important, quant a les equivalències llatines i, si s'escau, les precisions gramaticals que les acompanyen. Bé caldrà, doncs, donar-ne algunes mostres rellevants:⁹²

(92) Per raons de brevetat, reproduïrem ací només les equivalències italiana i catalana, amb les primeres frases llatines o, si més no, aquelles més significatives. Pel que fa a l'edició francesa de 1501, seguim les mateixes normes de transcripció que per a l'incunable tortosí, i donem tan sols la part corresponent al vulgar francès, atés que la resta, en línies generals, coincideix amb l'edició de Tortosa, 1477.

[n3v^o]

De la quale littera io ho preso gran piacere: Id quoque multis modis exprimus: quae magnam mihi voluptatem attulerunt:

[n5r^o]

Quomodo eleganter dicemus: Per che da la dicta littera io ho facilmente compreso e che tu sei sano: e che tu non solamente me tu voi bene ma me ami grandemente. Ex his enim facile perspexi te et valere: et non modo me diligere: sed aetiam vehementer amare.

[n5r^o]

Quid hic in primis notandum est: Quod ea quae per subiunctivum verbum cum coniunctione .quod. dici possunt longe elegantius sine quod per infinitivum dicuntur. verbi gratia. Io se che tu leggi. Scio quod tu legis. Scio te legere.

[n5r^o]

Io ho conosuito che tu me ame. perspexi quod tu amas me perspexi te amare me vel me amari abs te.

[n5r^o]

Certa cosa e che kste cose se deveriano scriveri non in carta ma in marmor evero in metallo. Certum est quod haec non in membranis scribi deberent. sed vel in marmore vel in aes.

[lxiii r^o]

De laquelle lettre iay prins grant plaisir.

[lxiiii r^o]

Par laquelle iay facilement comprins et que tu es sain: et que non pas seulement tu me ayes chier: mais que tu me ayes grandement.

[lxiiii r^o]

Je scay que tu lis.

[lxiiii r^o]

Je cognois que tu m'aymes.

[lxiii v^o]

Il est certain que ceste chose ne ce doit pas escripre non pas en parchemin mais en marbre ou en metal.

2658. De la qual letra yo he pres gran plaer.

1 Que magnam mihi voluptatem attulerunt.

8435. Perquè de la tua dita letra yo he fàcilment comprés e que tu est sans e que tu no solament me vols bé, mas que m'ames.

1 Ex hiis facile perspexi te et valere et non modo me diligere, sed etiam vehementer amare.

12013. Yo sé que tu ligs.

1 Scio quod tu legis. 2 Scio te legere. Et nota que ea que per subiunctivum verbum cum coniunctione quod dici possunt longe elegantius sine quod per infinitivum dicuntur, ut supra.

12014. Yo he conegut que tu m'ames.

1 Perspexi quod tu amas me. 2 Perspexi te amare me vel me amari abs te.

1564. Certa cosa és que aquestes coses se deurien scriure no en carta mas en marbre o ver en metall.

1 Certum est quod hec non in membranis scribi deberent sed in marmore vel in es.

Un fet curiós del *Liber* que no he vist comentat fins ara és l'existència d'interpolacions en català dins el text de la part llatina. Hem pogut comprovar com la presència de mots llatins en la part catalana podia ser explicada, almenys en part, per la possible dificultat d'Esteve a trobar un encapçalament satisfactori que donés idea del text copiat immediatament després.⁹³ En el cas contrari, en canvi, es pot constatar que, bàsicament, Joan Esteve es limita a traslladar un fenomen que ja es trobava en els *Rudimenta*. Sens dubte aquesta comprovació resta molt de l'interés, la gràcia i l'originalitat que podríem haver atribuït a l'autor del *Liber*. Vegem-ne un exemple:

[n6rº]

Do fidem quid significat: Dare fidem non est adhibere fidem ut fere omnes loquuntur. Des fidem verbis illius: id est credas: et non est danda fidem verbis illius: id est non est credendum illi. Immo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium: et cum video aliquem infidum atque mendacem asserere: *Acostui se vole dare fide*. et querentibus *per che*: Respondere: *per che non ha niente*. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere. quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Io te prometto sopra la mia fede*. Virgilius Accipe da fidem. hoc est accipe sanctam promissionem a me. et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Dare fede ad altri*: latine dicimus habere fidem. Quintilianus Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat. Illud quoque notandum quod a fides fit perfidus penultima brevi: hoc est is qui fidem violat. A fido vero verbo fit infidus penultima longa: hoc est cui non est fidendum.

[ixiiii vº]

Veulx tu donner foy a cestuy. [...] *Pourquoy*. *Responde pource quil nen a point*. [...] *Je te prometz par ma foy*. [...] *Donner foy a aultruy*.

12097. Yo-t do la fe

o per la mia fe.

I Do tibi fidem. Dare fidem non est adhibere fidem; ut fere omnes loquuntur: Des fidem verbis illius; id est, non est danda fides verbis illius, id est, non est credendum illi. Ymo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium et, cum video aliquem infidum atque mendacem, asserere: *A d'aquest se vol donar fe*. Et querentibus: *Per què?* Respondre: *Perquè no té res*. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere, quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Yo t'o promet sobre la mia fe*. Virgilius: «Accipe daque fidem», hoc est, accipe sanctam promissionem a me et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Donar fe a altri*; dicimus habere fidem. Quintilianus: «Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat». Illud quoque notandum, quod a fides fit perfidus, penultima brevi, hoc est, is qui fidem violat. A fido verbo fit infidus, penultima longa, hoc est, cui non est fidendum.

(93) Vegeu més amunt els casos de *hic*, *haec*, *hoc*; *iste*, etc. o de *esse* et *fore*.

El fenomen es repeteix al *Liber* en alguns altres casos, sempre prenent com a model el text del Sipontí. Per exemple, les entrades 4170 i 9669 comparteixen la mateixa part catalana, tot invertint-ne els termes (*Fer gràcies o regraciar*, i *Regraciar o fer gràcies*, respectivament), però es reparteixen fragments successius dels *Rudimenta* ([q4v^o]).

Hi ha tanmateix un cas en què el *Liber* introdueix dins el text català un llatíisme, possiblement habitual llavors en l'argot escolar,⁹⁴ que no apareix en les versions italiana i francesa dels *Rudimenta*:

[n6v^o]
Item *el maestro me ha data licentia de andare a fare mio dextro*. Praeceptor meus indulisit mihi ut eam ad curandum corpus.

[lxv r^o]
Item *le maistre ma donne licende de aller curer mon corps*.

3262. El mestre me ha dat licència de anar a *spaciatum*. / 6159. Lo mestre me ha donat licència de anar a *espaciatum*.

! Praeceptor meus indulisit mihi ut eam ad curandum corpus.

No és aquest l'únic fragment amb referències al món educatiu o dels estudis. Apareix molt a prop, tant als *Rudimenta* com al *Liber*:

[n8v^o]
El se vole con ogni studio attendere a le littere: per che apena tutta la aeta del homo basta a questo. Summo studio incumbendum est litteris: et vix omnis humana aetas ad id sufficit.

[lxvii v^o]
Souverainement convient estudier les lettres: et a grant peine tout le age de lomme y suffist.

3263. Ell se vol ab tot estudi entendre a les letres perquè envídes la edat de l'home basta a açò.

! Summo studio incumbendum est litteris et vix omnes humana etas ad id sufficit.

[o4v^o]
Prima va el maestro. da poi li scholari vanno derieto al maestro a uno overo luno depo laltro. Primo it ludi magister. postea discipuli eum deinceps vel subinde sequuntur.

[lix r^o]
Premierement va le maistre: et puis les disciples en apres lensuivent

8980. Primer va lo mestre, après los escolans o dexebles van darere lo mestre a hu a hu o la hu après l'altre.

! Primo it ludi magister, postea discipuli eum deinceps vel subinde sequuntur.

(94) Curiosament aquesta entrada apareix repetida (núms. 3262 i 6159), però el text català, i només el català –inclòs el llatíisme–, traduït presenta algunes diferències entre ambdues entrades.

El mateix fragment apareix repetit en una altra entrada del *Liber*, però ara dins el text llatí, al costat de precisions gramaticals llatines que el precedeixen immediatament als *Rudimenta*, amb certes diferències en la traducció del vulgar i amb un encapçalament molt diferent:

[o4v^o]

Subinde aliquando significat statim post. Ut Horatius. Si dicet recte primum gaudere: subinde. Preceptum auriculis hoc instillare memento. [...] Deinde vero significat dehinc vel deinceps: quanquam deinceps significat etiam gradatim. Cicero: quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore: hoc est unum post alium. In qua significatione capitur aliquando etiam subinde. *Prima va...*

3502. En après.

1 Subinde; ut Horatius: «Si licet recte, primum gaudere, subinde preceptum auriculis hoc instillare memento». 2 Deinde vero significat dehinc vel deinceps, quamquam deinceps significat etiam gradatim. Cicero: «Quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore», hoc est, unum post alium, in qua significatione capitur aliquando etiam subinde, ut: *Primer va lo mestre, après los scolans van detrás al mestre a hu a hu, o verament lo hu après l'altre; primo id ludi magister, postea dicipuli, cum deinceps verl subinde sequuntur.*

Però altres referències al món educatiu, i que ens ambienten en un context escolar més real i quotidià, no semblen tenir el mateix to:

[o4r^o]

Per la prima volta che nisiuno de mei scolari se partira senza mia licentia glie daro una spal mata con la brachetta. La seconda volta con la scoriata el battero tutto. Si quis primum e discipulis meis iniussu meo e ludo discesserit: virga manum percutiam: si secundo id faecerit: loro totum caedam.

[lviii v^o]

La seconde. Se premierement aucun de mes escoliers contre mon commandement se dispart du ieu: ie le batray la main de la verge. se la seconde fois il fait: ie lescorcheray tout.

8438. Per la primera

volta que nengú de mos scolans se partiran sense licència mia yo ls daré una palmatoria, la segona volta yo l'açotaré tot nuu.

1 Si quis primum e discipulis meis iniussu meo e ludo discesserit, ferula manum percutiam. Si secundo id fecerit, loro totum cedam.

Una part important de les frases en vulgar traduïdes correspon, com és normal en un manual d'art epistolar, a les referències a la salut del corresponsal o a les expressions d'afecte:

[o3r^o]

Si tu stai bene: overo si tu sei sano: la cosa sta bene. Si vales bene est.

[lxviii r^o]

Si tu es sain la chose est bien.

10120. Si tu estàs bé o si tu est sans, la cosa està bé.

1 Si vales bene est.

[o3r^o]
Quod modis possumus dicere. *Io te amo summa mente: Amo te multum amo te valde. amo te plurimum. [...]* Amo te mirum in modum.

[lxviii r^o]
Je te ayme souverainement.

11576. Yo t'ame summament.

1 Amo te multum. 2 Amo te valde. 3 Amo te plurimum. [...] 22 Amo te mirum in modum.

Tot sovint trobem lleugeres adaptacions a l'entorn humà de Joan Esteve, com quan substitueix el nom de *Pyrrhus* –a qui Perotti dedica els *Rudimenta*– o el mot *villa*, per *Johan* o pel mot *alqueria*:

[o3v^o]
Quomodo eleganter dicemus. *Io ancora Pyrrho mio te rendo el cambio del bene che tu me voi. et hotte caro como la vita mia propria: et parme ce io sia senza el mezo de lanima mia quando tu non me sei apresso. Che si non fosse che io ho respecto a la dignita mia: lo me ne veria volando in testa tui villa: edariame piacere in sieme con testi toi campetelli e giardinetti: e pecorelle. Ego quoque mi Pyrrhe amo te: teque non secus ac vitam propriam carum habeo: et cum sine te sum dimidio anime meae carere videor. Quod nisi dignitatis meae rationem haberem: advolarem mox in suburbanum tuum: meque una tecum cum prediolis tuis: et pomariolis: et oviculis oblectarem.*

[lxviii r^o]
Quomodo eleganter dicimus. *Je te ayme comme ma propre vie er se ie navoye regard a ma dignite ie iroye legierement avec toy prendre plaisir a tes iardins et ton bestial.*

12017. Yo encara, Johan meu, te torne lo cambi del bé que tu-m vols e tinch-te car com la mia vida pròpi[a]; e par-me que yo sia sense lo migà de la mia vida, com tu no est prop de mi, car si no fos que yo he esguart a la dignitat mia yo me n'iria volant en aqueixa alqueria tua e donar-m'ia plaer ensemps ab aqueixos teus camps e jardins e ovelletes.

1 Ego quoque, mi Iohannes, amo te teque non secus [...] oblectarem.

Aquests fragments llargs, sense *variatio* possible, i amb expressions d'extrema efusivitat o d'un bucolisme lleugerament afectat, semblen tenir una certa continuïtat:

[p2rº]

Quomodo eleganter dicitur. *Coglieria con teco de le herbette: toglieria de luva. Recoglieria de pomi seria presente a la vindemia: veria a vedere el torchio: Gustaria el vino novo del canale ne me guardaria da quelle cose che sole fare comunamente ogniomo in questo tempo: Legescem [sic?] tecum oluscula decerperem uvas: colligerem poma: adessem vindemiae: inviserem torculum: mustum de lacu degustarem: nec a caeteris quae agere fere omnes hoc tempore consueverunt abstinere.*

[p5rº]

Quomodo latine diceretur et eleganter. *Io giocaria ancora alcune volte con teco a giochi piacevoli: non in campo a saltare o a la palla o a scrimire: o ad altri giochi che sogliono a fatigare o straccare li corpi nostri ma camminando con te co per le selve e colli: e valle: e boschi: et portando le toi o perette in seno commoveria ancora le muse a giocare con nui: nel qual loco non seria alcuno che te reprehendesse: de troppo liberta e si alcuno che fosse: nui cescusaressemo per essere in loco solitario: Luderem aetiam interim tecum ludis non iniocundis non scilicet. in campo saltu: aut pila: aut*

[lxxii rº]

Quomodo eleganter dicitur. *le cuilleroye volentiers des herbettes avec toy des grappettes des pommes. feroye volentiers present la vendange le iroye veoir le pressouer: gauter du moust et feroye comme les autres Legerem tecum oluscula [...] abstinere.*

[lxxiii rº]

Quomodo latine et eleganter diceretur. *le iroye volentiers encores une fois avec toy en ioieux ieux: non pas en ceulx qui ont acoustume lasser et travailler le corps. Mais alant avec toy par les forestz. montaignes: landes: et boys ie inciteroye les muses a iouer la nul homme ne nous reprendroit de trop grande liberte. et se aucun le faisoit la sollicitude [sic] nous excuseroit.*

1937. Culleria ab tu de les herbetes, plegaria de les pomes, seria present al venemar, vendria a veure lo trull, tastaria lo {lo} vi novell, no-n guardaria de aquelles coses que solen fer comunament tothom en aquests temps.

1 Legerem tecum oluscula, decerperem uvas, colligerem [...] consueverunt abstinere.

12020. Yo jugaria encara ab tu algunes coses a jochs plaents, no en la plaça a saltar o a la pilota o a esgremir o a altres jochs que solen cançar o fatigar los cossos nostres, mas, com vaig ab tu per les silves e cabeços e valls e boschs portant les tues obretes en lo si, commoura encara les Muses a jugar ab nosaltres, en lo qual joch no seria nengú que-t reprengué de massa libertat; si algú hi fos, nosaltres recusaríem per ésser en joch solitari.

1 Luderem etiam interim tecum ludis [...] solit[ud]inem excusaremus.

gladiatorii ludis sive aliis
[...]. et si quis esset facile
ipsam solitudinem excusa-
remus.

La gran quantitat i la diversitat de textos transcrits –i moltíssims altres que podríem adduir– no deixen lloc a dubtes quant a la filiació d’una gran part –potser la major– de la redacció del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve. Si de cas, podria quedar encara algun dubte quant al text concret que va consultar directament el notari valencià. Hi ha alguns elements, tanmateix, que ens fan creure que devia ser el mateix, o tenir la mateixa font, que l’edició tortosina de 1477. Així, com hem vist, hi ha en general coincidència en els errors, no sols en els gramaticals, sinó fins i tot en altres com els onomàstics (*Transmienum* per *Transimenum*), que no apareixen en altres edicions com la francesa de 1501:

[p7v^o]
Convallis vero quae introitum duntaxat habet arcum et difficilem: qualis est introitus ad lacum transmienum venientibus ex Tuscia: quem locum per methaphoram fauces dicimus.

[lxxv v^o]
Convallis vero que introitum dumtaxat habet arcum et difficilem. qualis introitus ad lacum transimenum venientibus ex Tuscia quem locum per metaphoram fauces dicimus.

5718. La entrada estreta e difícil de qualche vall entre muntanyes.

1 Convallis est que introitum duntaxat habet actum et difficilem, qualis est introitus ad latum Transmienum venientibus ex Tuscia, quem [...] fauces dicimus.

La dependència d’una bona proporció del *Liber* respecte dels *Rudimenta* podria exemplificar-se indefinidament. Creiem, però, que amb les mostres aportades pot quedar demostrada a bastament. Em sembla, tanmateix, que no seria lícit quedar-nos, una vegada més, en la mera constatació d’unes anomenades *fonts*. Tot el que hem vist ens permet i ens obliga a anar una mica més enllà i a formular algunes conclusions a distints nivells.

En primer lloc, la comparació amb l’obra de Niccolò Perotti⁹⁵ ens explica moltes de les característiques del *Liber*. Evidencia la tècnica, poc sistemàtica però no maldestra, de Joan Esteve a l’hora de recompondre una informació de caire molt divers –i tampoc no gaire ben estructurada en els *Rudimenta*. A despit de les crítiques que sovint el *Liber* ha rebut quant a l’ordenació del material lingüístic, podríem quasibé assegurar que significa un avanç davant la barreja indiscriminada i l’ordre impredecible de llatí i vulgar, de *variationes* i *differentiae*, de precisions gràfiques i sintàctiques que dels *rudiments* sipontins –i en particular el tractadet epistolar– ens ofereixen. En el *Liber*, almenys –i en general–, el vulgar precedeix regularment la versió o versions llatines, sobre la qual es fan la resta de comentaris, si cal. Que la necessitat de localitzar

(95) Comparació que l’edició crítica i la informatització dels índexs facilita enormement.

la informació en els grans repertoris gramaticals humanístics era vivament sentida, ho demostra el fet que les edicions –des de les *Elegantiae* a la *Cornucopiae* del mateix Perotti– de finals de segle xv endavant van normalment acompanyades d'uns complets índexs de vocables.⁹⁶ En aqueix moment el *Liber* perdé gran part del seu modest avantatge.

Malgrat la reorganització macroestructural que els *Rudimenta* sofreixen en mans d'Esteve, aquest deixa escolar-se, ocasionalment, alguns dels trets que denuncien la tècnica catequètica o la particular introducció dels comentaris. No són altra cosa els escadussers *quomodo dicimus, estne differentia inter..., differunt, nota quod o notandum quod, interdum...interdum, animadvertendum est quod, quid interest inter...* del *Liber*. Tampoc Esteve no ha estat gaire curós d'esborrar l'empremta italiana de les seues traduccions del vulgar, molt literals i amb alguns girs o mots toscans.

La dependència del *Liber* respecte del Perotti ens explica també moltes de les cites clàssiques o de les referències al grec –ni que siga deixant buit el lloc a omplir amb el terme corresponent–, la qual cosa restreny encara més l'originalitat i el suposat mèrit com a humanista que hauríem atribuït a aquest notari de València. A més, veiem que tampoc no suposa cap innovació la presència –i la freqüència– del vulgar, precedint fins i tot la part llatina, bé que Esteve en generalitza el sistema –i l'aplica a altres fragments de molt diversa procedència–, i en el benentés que és amb finalitats pràctiques i que l'objectiu és sempre el llatí.

En segon lloc, i a la vista d'aquestes constatacions, caldria tornar a preguntar-se pel sentit i la funció del *Liber*. Potser l'actitud més enraonada no és ni la perplexitat ni el recurs expeditiu que l'elaboració del *Liber* consisteix en una imperfecta adjunció de materials heterogenis i que no té cap altra explicació ni interès.⁹⁷ Caldria, en tot cas, replantejar la seua comprensió en un context més ampli que no l'habitualment considerat. Si una simple enumeració o *descoberta* de fonts pot portar a conclusions poc definides, en canvi la connexió, a partir d'aquestes, amb les tendències i les realitzacions de la tradició medieval i de l'*humanisme* filològic hi pot projectar molta més llum.

Per començar, ens hauríem de preguntar, per exemple, si és convenient continuar catalogant el *Liber elegantiarum*, tal com ha succeït habitualment, com una simple obra lexicogràfica, per suposat en el marc cultural i gramatical on fou concebut i havia de funcionar, i no des de la perspectiva actual. O, més enllà, caldria demanar-se quin devia ser el paradigma del que podríem anomenar *gèneres gramaticals* al segle xv i si té realment sentit parlar d'obres lexicogràfiques.⁹⁸ Ací és necessari reconèixer uns dèficits de partida: no disposem encara d'una classificació prou consistent, no sols pel que fa als continguts, sinó particularment pel que fa a la presentació d'aquests,⁹⁹ dels innumbrables productes gramaticals i retòrics de l'*humanisme filològic*, sobretot en connexió amb els precedents medievals. No és aliena a aquest fet la «relative ignorance of the primary source material» que destacava W. Keith Percival.¹⁰⁰

(96) Sense voler forçar equiparacions, és clar, interessa recordar que justament Erasme va dedicar-se a preparar «an alphabetically arranged summary of the *Elegantiae* of Lorenzo Valla (*Epitome in elegantiarum libros Laurentii Vallae*)» (Percival, W. K. 1975:241).

(97) Fora de servir per a la simple constatació d'alguns mots catalans curiosos.

(98) També C. Buridant (1986:10) considera que la classificació de gèneres a l'edat mitjana «était restée tributaire, jusqu'à une époque récente, de catégories et de distinctions modernes qui apparaissent anachroniques à l'analyse», alhora que reivindica «recherches portant sur la typologie de la lexicographie médiévale, si l'on entend par typologie autre chose qu'un simple classement pratique, mais une classification raisonnée sur des critères de délimitation précis et enregistrant les renouvellements et les permanences à travers les époques».

(99) En aquest sentit, també C. Buridant (1986:10) diferencia entre «typologie des ouvrages lexicographiques» i «histoire des développements de la lexicographie».

(100) Percival, W.K. (1975: 232). Claude Buridant ofereix una il·luminadora classificació de les produccions gramaticals, i especialment lexicogràfiques, medievals, en part aplicables a l'*humanisme*, tot i que no deixa de reconèixer que «malgré des monographies précieuses, des observations ponctuelles, et l'amorce d'études consacrées aux premières éditions imprimées, le passage du xve au xvie siècle dans le domaine de la lexicographie reste relativement inexploré» (1986: 33).

(101) Això sí no és que acceptem, és clar, com a vocabulari qualsevol obra amb ordenació alfabètica, i/o amb continguts gramaticals de tota mena.

(102) Vegeu les referències a alguns d'aquests gèneres gramaticals en relació amb la lexicografia a l'edat mitjana en Burdant, C. (1986: 17-19, 22-23).

(103) Malgrat les semblances i connexions entre les obres gramaticals i retòriques de molts d'aquests autors, i encara de les de molts altres posteriors, em sembla aventurat de parlar indiscriminadament d'un gènere retòric anomenat *elegàncies*, «que no eren sinó frasarís bilingües» (Solà, J. 1991: 16), a partir de la simple semblança en els títols de les obres. Hi ha, en efecte, una gran diferència de contingut i formulació entre les *Elegantiae* de Valla, el *Liber elegantiarum* d'Esteve, les *Elegantioles* de Dati o les *Elegante* de Manuzio, per no parlar d'altres autors que hom tendria també fàcilment a incloure-hi.

(104) Pel que fa a l'encauallament i el conflicte entre gramàtica i retòrica en la tradició medieval i humanística, vegeu Percival, W. K. (1983: 324-330).

(105) Sense excloure aquells trets que poden ser criticables. W. Keith Percival, per exemple, no s'està de dir que «the *Elegantiae* is singularly lacking in organization and fails to cover many topics which were considered integral parts of grammar at that time» (1975: 256).

Sense voler ni poder, per tant, donar per resolt el tema, sí que ens sembla permès de deixar constància d'un fet bastant contrastable: el caràcter ni exclusivament ni fonamentalment lexicogràfic –en el sentit actual del terme–¹⁰¹ i en canvi considerablement híbrid del *Liber elegantiarum*. Mirat des de la perspectiva dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, el *Liber* es pot percebre com una nova forma de presentar els mateixos continguts gramaticals i retòrics, és a dir, com una gramàtica, o una retòrica, amb ordenació alfabètica. Per tant, amb trets i funcions bastant allunyats, almenys en part, dels de la tradició més estrictament lexicogràfica. En aquest sentit es poden constatar diversos fets simptomàtics. D'una banda, les entrades del *Liber* ocupades per sols un mot constitueixen una minoria; és més, moltes d'aquestes entrades ofereixen una part llatina que consisteix en *synonyma*, o en precisions –*distinctiones*– no únicament semàntiques, sinó sovint gràfiques, morfològiques o sintàctiques. A més, en reaprofitar la secció dels *Rudimenta* dedicada a la sintaxi verbal, hem comprovat com el *Liber* prefereix habitualment aquelles informacions sintàctico-semàntiques (relacionades amb l'estructura argumental dels verbs) més que no les simples llistes de verbs amb les versions al vulgar corresponents.

D'altra banda i com hem vist, el *Liber* ha optat per integrar en una mateixa obra, i sense més distincions que les alfabètiques, materials procedents de les seccions més estrictament gramaticals dels *Rudimenta*, juntament amb aquells més retòrics provinents de la tercera part ('De componendis epistolis'). Però aquesta no és l'única explicació de l'hbridisme del *Liber*, que es constata, a més, en la diversitat de la microestructura de les entrades llatines. Aquestes, segons els casos –i com hem pogut il·lustrar a partir dels *Rudimenta* de Perotti–, adopten la forma de diversos gèneres gramaticals que compten amb notables antecedents medievals, i amb plena funcionalitat en el currículum llatí de l'època, com ara les *differentiae* o *distinctiones*, els *synonyma*, les *variationes* o encara els *colloquia*.¹⁰² Ara bé, no podem oblidar que tant en Perotti, com en tot l'*humanisme* filològic –de Guarino a Valla, Sulpizio, Mancinelli, Dati, Nebrija, Manuzio–¹⁰³ i encara en gran part de la tradició medieval, ja són presents moltes d'aquestes característiques: la superposició d'ensenyaments gramaticals i retòrics,¹⁰⁴ la juxtaposició de continguts diversos, la varietat de tècniques en la presentació d'aquests... En aquest sentit, Joan Esteve no fa altra cosa, una vegada més, que continuar i aprofundir unes tendències que constatem en els autors que pren com a models.¹⁰⁵ Així, per exemple, la llargada –i l'heterogeneïtat– dels exemples en vulgar de Perotti, o de les cites clàssiques en aquest i en Valla, poden explicar a bastament que el mateix Esteve haja jutjat perfectament admissible d'ampliar-ne el repertori a partir d'una tria personal de fragments anàlegs, narratius o epistolars, com els ja identificats de les *Facetiae* de Poggio Bracciolini, de l'epistolari de Francesco Filelfo o de l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de Caoursin. En definitiva, el tipus de tractament que els *Rudimenta* han sofert en mans d'Esteve permet d'explicar-nos, no sols les preferències i objectius de l'autor, sinó també els principis i la mecànica

que ell potser va interioritzar i va intentar d'aplicar a la manipulació d'altres texts.

Finalment, i més enllà del microcosmos filològic, les constatacions anteriors susciten de nou reflexions més generals sobre el caràcter de l'anomenat *humanisme català*. En realitat semblen confirmar un bon cabal de les lúcides intuïcions de J. Rubió i Balaguer. Que una obra tan original, a la seua manera i dins el nostre context, com el *Liber elegantiarum* siga deutora d'alguns dels més insignes humanistes italians del moment no pot sorprendre. Tothom ha assumit l'axioma de Rubió i Balaguer que l'humanisme, ací, és el fruit d'una importació.¹⁰⁶ Ara bé, el fet que algunes, moltes de les qualitats més atractives del *Liber* (posició precedent i destacada del vulgar, remissions nombroses als millors autors clàssics, al·lusions al grec, referències directes a Itàlia, amplis i rigorosos coneixements retòrics i gramaticals) i que haurien permès de parlar d'un humanisme filològic ben encaminat, que aquests atributs hagen de quedar finalment transferits a les diverses obres inspiradores —entre les quals especialment els *Rudimenta*—, té una lectura més negativa. No sols pel plagi, sinó per l'extensió d'aquest i per la manera com es produeix. Amb indicis que l'assimilació del nou esperit de la *humanitas* era encara incompleta, sense coherència. Esteve, per exemple, al costat de totes les cites manllevades a Perotti o a Valla, no té empatx de citar Papias o sant Isidor. Tampoc no s'adona que, en una obra que invoca les *Elegantiae linguae latinae* del Valla, deixa entrar a sac alguns dels seus més insignes contradictors, com el mateix Perotti, i no cal dir Poggio, o encara algun altre, per no parlar de mostres de llatinitat dubtosa, com l'obra de Caoursin. Amb la seua pruija diletant presumeix, en el pròleg, d'haver consultat

nunc Maronem, nunc Terentium, nunc Ciceronem, modo Aulum Gelium, tunc Macrobiium, nunc Servium ceterosque eloquentissimos codices [a l v^o]

mentre veiem que la majoria de les cites són plagiades i sense reparar que alguns d'aquests autors són precisament alguns dels més blasmatats per Valla al llibre VI de les mateixes *Elegantiae*.¹⁰⁷ Si, com feia J. Rubió i Balaguer,¹⁰⁸ cal distingir entre simples gramàtics i llatinistes renovadors, el nostre Joan Esteve pertany sense gaires dubtes a la categoria dels primers. Com a màxim, com a Martí Ivarra divulgador de Nebrija, se li pot reconèixer «un neguit que el podia salvar en l'ambient [...] del seu temps».¹⁰⁹ Un membre com tants dels «cercles de notaris lletraferits»¹¹⁰ que, com els de Barcelona, es deixaven influir pels mestres italians ambulants o les últimes novetats bibliogràfiques arribades d'ultramar. Potser a diferència dels «hispanos vinculados a la curia pontificia», i tal com sintetitza diàfanament Francisco Rico,¹¹¹ els curials com Joan Peyró, protonotari de la Corona d'Aragó i curador de l'edició barcelonina dels *Rudimenta*, o com Joan Ramon Ferrer, escrivà i imitador de Valla, o com el notari valencià Joan Esteve «ilustran bien las debilidades de la tradición intelectual de los curiales. Capaces de sentir una afición verdadera por la cultura de los *studia huma-*

(106) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:208)): «L'Humanisme es definia per influències exercides damunt de persones de receptivitat diferent, i situades a nivells molt diversos de la societat.»

(107) Percival, W.K. (1975: 255): «Valla was chiefly interested in that section in attacking the late classical grammarians, such as Nonius Marcellus, Servius, Macrobius, and Aulus Gellius, and the jurists (Justinian and the authors of the *Pandects*).»

(108) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:206-7)): «Hem de distingir [...] aquelles figures que excel·liren com a comentaristes de la gramàtica llatina, [...] com a glossadors del pensament antic, d'aquells altres escriptors que, tot i tenir present la tècnica dels grans mestres del llatí, la divulgaven posant-hi una inquietud personal. Per exemple, Lorenzo Valla i Antonio de Nebrija.»

(109) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:207)).

(110) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:209)).

(111) Rico, F. (1979:35-9).

nitatis: no de apropiársela profundament; capaces de estimular un cert clima favorable en los concejos, en las cortes o en palacio: no de satisfacer adecuadamente, por sí mismos, ese interés. De Bernat Metge a Juan de Mena, Alonso de Palencia o Pere Miquel Carbonell, los curiales pueden librar escaramuzas sueltas contra los españoles «qui insulsa basbaraque oratione loquuntur»,¹¹² pero no pueden asestar el golpe mortal a la barbarie. Ni pueden ni saben. Juristas mayormente, [...] cuando ofatean los nuevos caminos que arrancan de Italia, llevan ya irremediables vicios de formación».

La cultura en llengua catalana, i l'*humanisme* que s'hi pot relacionar, semblen haver arrossegat aquest estat de coses durant més temps. Per exemple, la tendència a dependre de traduccions o adaptacions encobertes d'altres llengües vulgars, en comptes de connectar directament amb les obres llatines originals, es pot constatar en diverses altres produccions del Renaixement. Així, la traducció del *Llibre de Job* per Jeroni Conques depèn de la francesa de Robert Estienne;¹¹³ Jeroni Amiguet adapta el Fieschi; Palmireno sembla ser deutor de C. Gesner;¹¹⁴ ja al s. xvii fra Miquel Agustí continua plagiant Charles Estienne mentre es presenta com a lector dels clàssics.¹¹⁵ Dins la producció lexicogràfica, el *Comprehensorium* del s. xv, el *Vocabulari català-alemany* del 1502, o les diferents adaptacions dels vocabularis de Nebrija¹¹⁶ no fan sinó confirmar aquesta impressió. El *Liber*, ja ho veiem, no n'és una excepció. No sé si aquestes relatives febleses poden ser tan sols atribuïbles a l'escassetesa, o a la ineficàcia ja comentada, de les estructures acadèmiques (decadència de l'Estudi de Lleida, enfrontaments al de València). Alguna cosa hi devien tenir a veure, tanmateix, les estructures socials i polítiques del país. Si, en gran part, la renovació humanista pot ser explicada per la necessitat d'accés als instruments culturals per part de nous sectors socials emergents,¹¹⁷ hom no pot descartar en absolut, en els fets que comentem, el paper determinant de les mancances de la pròpia societat. Això demanaria, sens dubte, un altre —uns altres articles. Podem assajar d'esbossar-ho breument, tanmateix, amb les paraules suggestives de Joan Fuster:¹¹⁸

Alguna volta he pensat, en un joc de comparacions il·lusòries i per passar l'estona, que una de les claus de la societat valenciana del xv seria la modèstia econòmica de la classe dominant. Burgesos o nobles, o burgesos i nobles, tots eren ben poca cosa. [...] La Florència medicea era una ciutat de les dimensions demogràfiques de València, dalt o baix, però la quantitat i la qualitat de la 'riquesa', i de la cultura que en procedia, eren diferents en l'una ciutat i en l'altra. La màxima 'tertúlia' valenciana es produïa a casa de Berenguer Mercader [...]. Els Cosimo, Lorenzo, Pietro, i els seus rivals, tan 'mercaders' com el Mercader de València, eren un impuls distint. Encara en som paràsits.

(112) Rico, F. (1979:38) cita ací, justament, el pròleg del *Liber elegantiarum*.

(113) Conques, J. (1976).

(114) Lépinette, B. (1990).

(115) Colon, G. (1993)

(116) Colon / Soberanas (1985).

(117) González y González, E. (1987:7-9), per exemple, constata que «El pensamiento político de los humanistas y el de sus antecesores los profesores medievales de elocuencia tuvo como trasfondo obligado las turbulentas luchas que se libraban en sus ciudades y en las que con frecuencia también tomaban parte activa», per concloure que l'*humanisme* ha de ser entès com el «movimiento intelectual que aspiró a una educación política del hombre a partir de los studia humanitatis». En una línia semblant, Rossebastiano Bart, A. (1986: 119) interpreta els primers desenvolupaments de la lexicografia bilingüe llatina-vulgar com a «nuovi strumenti d'uso pratico, richiesti dalla società borghese emergente dei mercanti e degli artigiani, che intendono sottrarre al mondo dei chierici il privilegio della cultura, almeno a livello elementare». Les aclaparadores dades proporcionades per Grendler, P.F. (1989) no fan sinó confirmar-ho.

(118) Fuster, J. (1985).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BARTOLINI, D. (ed.) (1949) *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.
- BOHIGAS, P. (1933) *Resum d'història del llibre*. Barcino, Barcelona.
- BURIDANT, C. (1986) «Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche», dins Buridant, C. (ed.) (1986), pp. 9-46.
- (ed.) (1986): «La lexicographie au Moyen Age», *Lexique*, vol. 4, Presses Universitaires de Lille, Villeneuve d'Ascq.
- CASAS HOMS, J. M^a (1950) «Sobre la gramàtica de Mates», *BRABLB*, vol. XXIII, pp. 117-136.
- (1952) «Codex 140. Un glosario latino inédito», *Scrinium*, núm. 7, Barcelona, pp. 1-5.
- (1954) «Vocabulari trilingüe del segle XI». *Misc. Bíblica B. Ubach*, Montserrat, pp. 449-458.
- (1955) «Glossari llatí-català medieval», dins *Miscelànea filològica dedicada a Mons. A. Griera*, vol. I, Barcelona, CSIC, Instituto Cervantes-Instituto de Estudios Pirenaicos, pp. 137-158.
- (1964) «Una gramàtica inèdita d'Usuard». *Analecta Montserratensia*, vol. X, Abadia de Montserrat, pp. 77-129.
- (1971) *Ambient gramatical a Barcelona durant el segle XV*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.
- (1972) «Notes sobre l'ensenyament de la gramàtica als monestirs catalans» dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català* (Sant Joan de les Abadesses, 1970), vol. I («Aspectes generals»), Abadia de Poblet, Monestir de Poblet, pp. 199-204.
- (1973) «Biblioteca d'un catedràtic de llengües clàssiques al segle XVI», *VIII CHCA*, vol. II («La Corona de Aragón en el siglo XVI», I), pp. 107-116.
- CILLC IV* (1977) *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Basilea, 22-27 març de 1976), Barcelona. Colon, G. (ed.).
- CILLC VI* (1983) *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Roma, 28 setembre-2 octubre de 1982), Barcelona.
- CILLC VIII* (1989) *Actes del vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988), Barcelona.
- CILLC IX* (1993) *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana*, (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991), Barcelona.
- COLON, G. (1983) «Precisions sobre el 'Comprehensorium'» *L'Espill* 17/18 (primavera/estiu 1983), pp. 27-32.
- (1984) «Vocabularis i vocables valencians» [Discurs llegit a la cerimònia d'investidura com a 'doctor honoris causa' per la Universitat de València], dins Colon, G. 1987:XI-XXI.

- COLON, G. (1987) *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València, Universitat de València.
- (1988) «Estudi preliminar», dins Esteve, J. (1988), pp. 9-34.).
- (1993) «'La gàbia gran no fa millor lo aucell'. Postil·la als 'Secrets' del Prior Agustí», dins *MJF*, vol. VI, pp. 117-128.
- COLON, G./SOBERANAS, A. J. (1979) «Estudio preliminar», dins Nebrija, E.A. de (1979: 9-39).
- (1986) *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- (1987) «Estudio preliminar», dins Nebrija, E.A. de/Busa, G. (1987), pp. 11-106.
- CONQUES, J. (1976) *Llibre de Job. Versió del segle XVI*, ed. Jaume Riera i Sans, Barcelona, IEC.
- DAVIES, MARTIN C. (1984) «Niccolò Perotti and Lorenzo Valla: four new letters» *Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, vol. XXIV, Leo S. Olschki, pp. 125-147.
- DUALDE SERRANO, M. (1952) «Inventario de la documentación notarial del Archivo Municipal de Valencia (Siglos XIV y XV)», *ACCV*, XIII.
- EMSG (1984) *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner*, València, Universitat de València.
- ESTEVE, J. (1988) *Liber elegantiarum (Venècia, Paganinus de Paganinis, 1489)*, Castelló de la Plana, Inculca, (Estudi preliminar per Colon, G.).
- FUSTER, J. (1985) «Una nota al marge», dins Fuster, J. et alii (1985), pp. s/n.
- FUSTER, J./et alii (1985) *Imatge i paraula als segles XIV-XV*, València, Diputació Provincial de València.
- GAFFIOT, F. (1934) *Dictionnaire illustré latin-français*. París, Librairie Hachette.
- GALLINA, A. (1959) *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*, Florencia, Leo S. Olschki.
- GARCÍA CRAVIOTTO, F. et alii (1989-90) *Catálogo general de incunables existentes en bibliotecas españolas*, Madrid, Ministerio de Cultura.
- GONZÁLEZ Y GONZÁLEZ, E. (1987) *Joan Lluís Vives. De la Escolástica al Humanismo*, València, Comissió per al Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica, Generalitat Valenciana.
- GRENDLER, PAUL, F. (1989) *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*, Baltimore-Londres, The Johns Hopkins University Press.
- HAEBLER, K. (1903-17) *Bibliografía ibérica del siglo XV*, La Haya-Leipzig, Martinus Nijhoff.
- (1905-1906) «Juan Rix de Chur, un librero alemán en Valencia en el siglo XV», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol.13, 14, (juliol-setembre 1905, gener-juny 1906), pp. 383-401, 42-64.

- HAUSMANN, F. J. et alii (eds.) (1989-90) *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires*, Berlín-Nova York, Walter de Gruyter.
- HENDERSON, J. R. (1983) «Erasmus on the Art of Letter-Writing», dins Murphy, J.J. (1983:331-355).
- HOLTUS, G. / METZELTIN, M. / SCHMITT, CH. (eds.) (1991) *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, Tübingen, Max Niemeyer.
- LÉPINETTE, B. (1990) «Les sources européennes d'une oeuvre lexicographique à visée didactique: el 'Vocabulario del Humanista' de L. Palmireno (1569, Valencia)», *MJF*, vol II.
- LÓPEZ SERRANO, M. (1947) *Incunables españolas. «Obsidionis Rhodie descriptio», de Guillermo Caoursin*, C.S.I.C., Madrid.
- M. COLÓN (1989) *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*. Tübingen, Holtus, G., Lüdi, G. i Metzeltin, M. (eds.).
- MIETHANER-VENT, K. (1986) «Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexikographie. Verwendungsweien, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzips», dins Buridant, C. (1986:83-110).
MJF (1989-1993) *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, Barcelona, P.A.M., Ferrando, A. i Hauf, A., (eds.).
- MOLL, F. de B. (1959) «Les sources du Liber elegantiarum», *Actas e memórias do VII Congresso de Linguística Românica*, Lisboa.
- (1960) *El «Liber elegantiarum». Lección profesada el día 9 de abril de 1959 en la Catedral Milá y Fontanals*, Barcelona, Universidad de Barcelona, Facultad de Filosofía y Letras, (reed. en id. 1982:247-280).
- (1977) «Entorn del lèxic del 'Liber elegantiarum'», *CILLC IV*, pp. 117-140. (reed. en id. 1982:281-306).
- (1980) «Els sons i les formes en el 'Liber Elegantiarum'», dins (1980) *Romanica Europaea et Americana. Festschrift für Harri Meier*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, pp. 307-315., (reed. en id. 1982: 307-315).
- (1982) *Textos i estudis medievals*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MORENO MALDONADO, J. (1888) *Biblioteca Colombina. Catálogo de sus libros impresos*, Sevilla, Sobrinos de Izquierdo.
- MURPHY, J.J. (ed.) (1983) *Renaissance eloquence*, Berkeley-Los Angeles-Londres, University of California Press.
- NADAL, J., M. (1992) *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema.
- NEBRJA, E. A. de (1951) *Vocabulario español-latino (Salamanca ¿1495?)*, Madrid, Real Academia Española, reimp. facsímil.
- (1979) *Diccionario latino-español (Salamanca 1492)*, Barcelona, Puvill.

- NEBRIJA, E. A. de (1981) *Vocabulario de romance en latín*, Madrid, Castalia, (transc. crítica i introd., G. J. Macdonald).
- NEBRIJA, E.A. DE / BUSA, G. (1987) *Diccionario latín-catalán y catalán-latín (Barcelona, Carles Amorós, 1507)*, Barcelona, Puvill.
- NORTON, F. J. (1978) *A Descriptive Catalogue of Printing in Spain and Portugal 1501-1520*, Cambridge, Cambridge University Press.
- OLIVAR, M. (1936) «Notes entorn de la influència de l'ars dictandi' sobre la prosa catalana de cancelleria de finals del segle XIV», *Estudis Universitaris Catalans XXII*, pp. 631-653.
- OLIVIERI, O. (1942) «I primi vocabolari italiani fino alla prima edizione della Crusca», *Studi di Filologia Italiana*, vol. VI, pp. 64-192.
- PAU, J., (1986): *Obres*, Barcelona, Curial, (ed. Mariàngela Vilallonga).
- PERCIVAL, W. K. (1975) «The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars», dins Sebeok, T. A. (1975), vol. I, pp. 231-275.
- (1976) «Renaissance Grammar: Rebellion or Evolution?», dins Tarugi, G. (1976), vol. II, pp. 73-90.
- (1983) «Grammar and Rhetoric in the Renaissance», dins Murphy, J.J. (1983), pp. 303-330.
- PFISTER, M. (1990) «Die italienische Lexicographie von den Anfängen bis 1900», dins Hausmann, F.J. et alii (eds.) (1990:1844-1863).
- REDONDO, A. (ed.) (1979) *L'humanisme dans les lettres espagnoles*, París, Librairie philosophique J. Vrin.
- RICO, A./SOLA, J. (1991) «Gramaticografía y lexicografía. b) Lexicografía», dins Holttus, G./Metzeltin, M./Schmitt, Ch. (1991:281-310).
- RICO, F. (1978) *Nebrija frente a los bárbaros. El canon de gramáticos nefastos en las polémicas del humanismo*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- (1979) «'Laudes litterarum': Humanisme et dignité de l'homme dans l'Espagne de la renaissance», dins Redondo, A. (ed.) (1979), pp. 31-50.
- (1981) «Lección y herencia de Elio Antonio de Nebrija», dins Rico, F./Soberanas, A.-J. (1981) pp. 9-17.
- (1983) «Petrarca y el 'humanismo catalán'», *CILLC VI*, pp. 257-291.
- (1984) «Antoni Canals y Petrarca. Para la fecha y las fuentes de 'Scipió e Aníbal'», *EMSG*, vol. I, pp. 285-288.
- (1993) *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Madrid, Alianza Editorial.
- RICO, F./SOBERANAS, A.-J. (1981) *Nebrija a Catalunya*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya/U.A.B.
- RIDRUEJO, E. (1979) «Notas romances en gramáticas latino-españolas del siglo XV», *RFE*, vol. LIX, pp. 47-80.

- RIESCO BRAVO, F. (1949) *Incunables de la Biblioteca Universitaria de Salamanca*, Madrid, Cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos.
- RIQUER, M. de (1969) «Medievalismo y humanismo en la Corona de Aragón a fines del siglo XIV», *VIII CHCA*, vol. I, II, pp. 221-235.
- (ed.) (1980) *Història de la literatura catalana*, vol. II, (2ª ed.) Ariel.
- ROSSEBASTIANO BART, A. (1986) «Alle origini della lessicografia italiana», dins Buridant, C. (1986:113-156.).
- RUBIÓ I BALAQUER, J. (1926) «Els textos de gramàtica a les escoles catalanes medievals», *La revista dels llibres*, 13, vol. II, (maig 1926), pp. 67-71.
- (1973) «Humanisme i Renaixement (segle XVI)», *VIII CHCA*, vol. II («La corona de Aragón en el siglo XVI»), pp. 9-36. (Reeditat dins id. 1990).
- (1979) *De l'Edat mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*, Barcelona, Teide.
- (1990) *Humanisme i Renaixement*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUIZ I CALONJA, J. (1956) «Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVI, (1954-56), pp. 205-234
- SANCHIS GUARNER, M. (1979) *Les Trobes en lahors de la Verge Maria. Estudi preliminar i transcripció*. València, Vicent García Editores.
- SANDYS, J. E. (1906-8) *A History of Classical Scholarship*, vols. I, II, Cambridge, Cambridge, U.P.
- SEBOK, T.A. (ed.) (1975) *Historiography of Linguistics*, La Haia, Mouton.
- SERRANO MORALES, J. E. (1898-1899) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia*. València.
- SOBERANAS, A. J. (1977) «Les edicions catalanes del Diccionari de Nebrija», *CILLC IV*, pp. 141-203.
- (1978) «Una companyia per regir les escoles de gramàtica i lògica de Cervera el curs 1440-1441», *BRABLB*, vol. XXXVII, (1977-1978), pp. 169-175.
- (1981) «Las 'Introductiones Latinae' de Nebrija en Cataluña. Guía bibliográfica», dins Rico, F./Soberanas, A.-J. (1981:19-62).
- (1983) «La edición barcelonesa de 1511 de las 'Introductiones Latinae' de Nebrija», dins *H. Blecua*, 1983:547-515.
- SOBERANAS, A.-J./COLON, G. (1984) «El 'Thesaurus puerilis' d'Onofre Pou», *EMSG*, vol. I, pp. 357-360.
- SOLÀ, J. (1979) «Sobre el llatí a l'ensenyament medieval», *Randa 9*, pp. 65-71.
- (1989a) «L'adaptació catalana (¿1645?) de les «Eleganze» d'Aldo Manuzio, el jove», dins (1989a) *M. Colon*, pp. 151-162.
- (1989b) «El català a les gramàtiques i els diccionaris llatins dels segles XVII-XVIII», *CILLC VIII*, vol. II, pp. 7-28. (Reed. en id. 1991).

- (1991a) *Episodis d'història de la llengua catalana*, Barcelona, Empúries.
- TARUGI, G. (ed.) (1976) *Interrogativi dell'Umanesimo. Atti del X Convegno internazionale del Centro di studi umanistici montepulciano*, Florència, Leo S. Olschki.
- VIII CHCA (1969) *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón. (Valencia, 1 a 8 de octubre de 1967)*. València.
- VILALLONGA, M. (1993) *La literatura llatina a Catalunya al segle xv*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Curial.
- (1987) «Uns llibres de la biblioteca de Jeroni Pau», *SHPMR*, vol. II, pp. 221-234.
- WISSOWA, G./KROLL, W. (eds.) (1910) *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Alfred Druckenmüller Verlag.
- WITTLIN, C., J. (1993a): «Joan Roís de Corella. Introducció a una concordança de les seves obres», *ACILLC IX*, pp. -366.

